

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MİRVARİ ŞALƏDDİN qızı Xəlilova

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ YENİ GEOSİYASİ
REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ

HSM – 060213 – Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

*Docce
discimus öyrənirəm*

Elmi rəhbər:

S.HƏMİDOV

Siy.ü.f.d., dosent

Bakı – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
FƏSİL 1. ŞƏRQİ AVROPADA YENİ GEOSİYASİ REALLIQLARIN FORMALAŞMASI VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ	8-33
1.1. GUAM ölkələrində ərazi sərhəd münaqişələrinin yaranması və Azərbaycanın siyasi mövqeyi.....	8-19
1.2. NATO və Avropa İttifaqının Şərqi doğru genişlənməsi və Azərbaycanın xarici siyasəti	20-33
FƏSİL 2. YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQDƏ GEOSİYASİ REALLIQLARIN DƏYİŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN	34-54
2.1. “Ərəb Baharı” və Azərbaycan.....	34-41
2.2. Suriya münaqişəsi və Azərbaycanın siyasi yanaşması.....	42-54
NƏTİCƏ	55-57
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	58-65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünyanın geosiyasi mənzərəsi sürətli şəkildə dəyişir. Bu fonda Azərbaycanın xarici siyasətinin təhlili proseslərə dərin və dəqiq baxış tələb edir. Bugün yerləşdiyi coğrafi mövqeyindən, iqtisadi potensialından zəngin təbii sərvətlərə sahib olması baxımından Azərbaycan diqqət mərkəzindədir.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi, yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin bir siyasi, iqtisadi sistemdən digərinə keçidi, bütün postsovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanın da qarşısında mühüm vəzifələr yaratdı.

XX ərsin əvvəllərində Azərbaycan bir sıra çətinliklərlə üz-üzə qalmışdır və bundan çıxış yolu kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək, bu yolla öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək, iqtisadi potensialını artırmağa çalışmışdır. Azərbaycan həyata keçirdiyi çoxvektorlu siyasət ilə regionun aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Əgər XX ərsin əvvəllərində Azərbaycan digər dövlətlərlə əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa çalışırdısa, bugün böyük dövlətlər Azərbaycanla əlaqələr qurmağa can atır. Bununla yanaşı dünyada baş verən dəyişikliklər, yeni geosiyasi amillər Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycan Respublikasından da yan keçmir. Keçmiş Sovet Respublikalarında müstəqil siyasət yeritməyə çalışan dövlətlərdə baş qaldıran etnik separatçı meyillər və ərazi münaqişələri tarixən onların bağlı olduğu Rusiyaya münasibətdə daha diqqətli olmağı tələb edir. 1993-cü ildən prezident Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu balanslı siyasət bugün də Azərbaycan Respublikasının öz mənafeyini müdafiə edə bilmək iqtidarında olan xarici siyasət kursu həyata keçirməsinə icazə verir və bu istiqamətdə Azərbaycanın atdığı müxtəlif əhəmiyyətli addımlar elmi tədqiqat obyektini kimi maraq doğurur, bu da dissertasiya mövzusunun aktuallığına dəlalət edir.

NATO və Avropa İttifaqı kimi nüfuzlu təşkilatlarla əməkdaşlıq Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Keçmiş Sovet Respublikaları olan Gürcüstan və Ukraynanın müxtəlif zamanlarda Qərblə olan

münasibətlərində Rusiyanın tutduğu mövqe, baş verən münaqişə və müharibələr bu mövzunun həssas olmasından xəbər verir. Lakin Azərbaycanın həyata keçirdiyi uğurlu siyasət imkan verir ki, o, Avropa dövlətləri ilə müstəqil şəkildə beynəlxalq əhəmiyyətli layihələri həyata keçirsin.

Son dövrlərdə İslam dünyasında baş verən yeni geosiyasi proseslər “Ərəb Baharı”, Suriya münaqişəsi fonunda “demokratiyanın yayılması” siyasətinin həyata keçirilməsi, Yaxın Şərqdə formalaşdırılan ümumi vəziyyətdə böyük dövlətlərin fərqli yanaşmalarının elmi cəhətdən təhlil olunması da öyrənilən mövzunun aktual olduğunu sübut edir.

Tədqiqat mövzusunun öyrənilmə dərəcəsi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın xarici siyasəti dünyada baş verən yeni geosiyasi proseslər fonunda araşdırıldığı üçün Azərbaycanın aparıcı qəzet və jurnallarında dərc edilən məqalə, analitik yazılardan, eyni zamanda çoxsaylı internet resurslarından da geniş şəkildə istifadə edilmiş və tanınmış internet səhifələri mütəmadi olaraq izlənmişdir. Baş verən Geosiyasi proseslər son zamanla əlaqədar formalaşan hadisələr olduğu üçün mövzunun araşdırılması zamanı daha ətraflı və geniş öyrənilməsi üçün dörd - azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində olan müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan dilində əsasən “Azərbaycan”, “Xalq” kimi qəzetlərin məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

AR Prezidentinin Administrasiyasının İctimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənovun Azərbaycanın xarici siyasəti ilə bağlı çoxlu sayda kitab və məqalələri var. Onun “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti” kitabında xarici siyasətin məqsəd və vəzifələri, ölkəmizin müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində ikitərəfli əlaqələri əks olunmuşdur. Həmçinin Ə. Həsənovun “Azərbaycanın Geosiyasəti” adlı kitabında yerləşdiyi geosiyasi mövqeyi baxımından Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrinə dair geniş şərh verilmişdir. Novruz Məmmədovun “Xarici siyasət: Reallıqlar və Gələcəyə baxış” kitabında geosiyasi konsepsiyaların ideyaları ilə yanaşı, xarici siyasətin prioritetləri də öz əksini tapmışdır. Almaz Əliyevanın “NATO-da hərbi-siyasi islahatlar və Azərbaycan Respublikası” adlı

kitabında NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi və Azərbaycan NATO əməkdaşlığı əhatəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. 2009-cu ildə “ADU nəşriyyatı”nda siy.e.ü.f.d. Samir Həmidovun “Avropa İttifaqında siyasi inteqrasiya prosesləri və Azərbaycan” kitabı nəşr olunur. Kitabda Avropa İttifaqı – Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf mərhələləri ilə yanaşı, eyni zamanda bu əməkdaşlığın problemləri də dəqiq faktlarla göstərilmişdir.

Türk dilində istifadə olunmuş məqalələr və araşdırmalar müasir geosiyasi proseslərə, bu proseslərdə müxtəlif dövlətlərin oynadığı rol və yanaşmalarına dair məlumatlar qeyd edilmişdir. E.İrfan, Ç.Okanın “Arap Baharını tetikleyen içsəlsel və dıışsal faktörler” adlı elmi məqaləsində “Ərəb Baharı” və hadisələrin baş verdiyi siyasi coğrafiya, burada baş verən hadisələrdəki daxili və xarici faktorların təsnifatı, eyni zamanda beynəlxalq və regional güclərin rolu və mövqeyi aydın şəkildə təsvir edilmişdir. Çağatay Özdemir “Suriyede İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?” adlı elmi tədqiqat işində Suriyada baş verən porseslərin mahiyyəti, problemin iqtisadi, siyasi, sosial tərəfləri, həmçinin Suriyada baş verən vətəndaş müharibəsinin dinamikaları araşdırılmışdır. Bilgə Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin “Terörün Geldiği Yeni Boyut: İŞİD Örneği” adlı kitabında İŞİD-in meydana gəlməsi, Suriyada böhranında oynadığı rol geniş tədqiq edilmişdir.

Rus dilində istifadə edilmiş ədəbiyyat və internet resursları isə mövqələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir. A. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина, А. С. Ходунов “Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 года” adlı kitabında Ərəb Baharı çıxışlarının başlanması, siyasi coğrafiyası, səbəbləri kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Сергей Тихонов “Приднестровский конфликт: как все начиналось” adlı məqaləsində Maldova Dnestrıyanı ərazisində baş vermiş etnik münaqişənin başlanması səbəbləri, mərhələləri, Rusiyanın müdaxiləsi kimi məlumatlar qeyd edilmişdir.

İngilis dilində istifadə olunan məlumatlarda əsasən M.Doğukan Günöz “NATO Enlargement: A Key Risk for Russian National Security Strategy” adlı məqaləsində NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi məsələsi Rusiyanın milli təhlükəsizliyi

konteksində nəzərdən keçirilmiş, Keçmiş Sovet respublikalarının NATO ilə əməkdaşlığının problemləri əks olunmuşdur.

Tədqiqat işinin obyektini. Tədqiqatın obyektini baş verən yeni geosiyasi proseslərə yanaşmada Azərbaycanın xarici siyasi mövqeyinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti. GUAM ölkələrində baş verən etnik münaqişələrdə Azərbaycanın siyasi mövqeyi, NATO və Avropa İttifaqının Şərqi doğru genişlənməsi və Azərbaycanın Qərbi təsisatları ilə əməkdaşlığı, “Ərəb Baharı” və “Suriya” məsələsində Azərbaycanın siyasi mövqeyinin öyrənilməsi tədqiqat işinin predmetinə daxildir.

Tədqiqat işinin məqsədi. Tədqiqat işinin əsas məqsədi regional və beynəlxalq münasibətlərdə baş verən geosiyasi proseslərə yanaşmada Azərbaycan Respublikasının xarici siyasi mövqeyini öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin vəzifələri. Müəyyən olunmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulur:

- Sovet İttifaqından sonrakı mərhələdə GUAM ölkələrində baş verən etnik-ərazi münaqişələrinin formalaşmasındakı oxşar səbəblərin təhlil edilməsi;
- NATO və Avropa İttifaqının Şərqi doğru genişlənməsi fonunda Azərbaycanın Qərbi ilə olan əlaqələrinin təhlil edilməsi.
- “Ərəb Baharı”nın baş vermə səbəbləri və Azərbaycanın siyasi mövqeyinin təhlili
- Suriya münaqişəsinə yanaşmada Azərbaycanın mövqeyinin təhlil edilməsi

Tədqiqat işinin metodoloji əsasları: Magistr dissertasiyasının yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. İş prosesində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq, Azərbaycanın xarici siyasətinin çağdaş prioritetlərinin inkişaf dinamikasını izləmək, problemlərin mahiyyətini açmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq prosesində elmi-müqayisəli təhlil, sintez, deduksiya və induksiya kimi metodlar tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dünyada baş verən müasir geosiyasi proseslərin Azərbaycanın xarici siyasətinə təsirinin araşdırılması, Azərbaycanın “Ərəb Baharı” və “Suriya” böhranına münasibətdə tutduğu siyasi mövqenin əsaslandırılması.

Tədqiqat işinin elmi və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın özündə ehtiva etdiyi məlumatlar, alınan nəticələr və aparılmış ümumiləşdirmələr Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin araşdırılması ilə bağlı bir çox suallara aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

İş prosesində əldə olunmuş nəticələr öyrənilən problemlə bağlı müəyyən proqnozların verilməsinə və qiymətləndirmələrin aparılmasına yardım edə bilər. Bundan başqa, dissertasiyanın materialları əsasında Azərbaycanın xarici siyasətinin çağdaş istiqamətləri, müasir geosiyasi proseslərin bu siyasətə təsiri və bu istiqamətlərdə yeni məkan ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlərin rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı tədqiqatların aparılması, analitik materialların hazırlanması mümkündür.

Tədqiqat işində yer almış materiallar problemlə bağlı dərslərlərin, metodik vəsaitlərin, tədris proqramlarının, mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında da əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqat işinin aprobeasiyası. Magistrlik dissertasiyasının əsas müddəaları, müəllifin dərc olunmuş, aşağıda göstərilmiş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Xəlilova M. Avropa İttifaqı və Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf mərhələləri və istiqamətləri// “Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik” respublika elmi konfransının materialları Bakı Dövlət Universiteti (çapdadır)
2. Xəlilova M. NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi və Azərbaycanın xarici siyasəti// (ADU-nun elmi xəbərləri, çapdadır)
3. Xəlilova M. Krımın ilhaq edilməsinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri// ADU tələbə elmi cəmiyyəti materialları.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası “Giriş”, iki fəsil, dörd paragraf, “Nəticə” və “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı”ndan ibarətdir.

FƏSİL 1. Şərqi Avropada yeni geosiyasi reallıqların formalaşması və Azərbaycanın xarici siyasəti

1.1 GUAM ölkələrində ərazi sərhəd münaqişələrinin yaranması və Azərbaycanın siyasi mövqeyi

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqaz və Avropanın Şərqi də daxil olmaqla Avrasiyanın geosiyasi mənzərəsinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsiylə bərabər, uzun tarixi dövr ərzində iqtisadi, siyasi, mədəni birlik içərisində yaşayan dövlətlər, beynəlxalq münasibətlərin müstəqil aktorlarına çevrilərək öz xarici siyasət istiqamətlərini sərbəst şəkildə müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisi geosiyasi cəhətdən mürəkkəb, müxtəlif maraqların toqquşduğu və fərqli xarici siyasət istiqamətlərini tutan müstəqil dövlətlərin məkanına çevrilmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-nin tərkibindəki dövlətlərdə mərkəzi hakimiyyətin də dəstəklədiyi bəzi münaqişələr baş qaldırdı. Təsadüfi deyil ki, həmin separatçı meyillərdən sonrakı dövrlərdə Rusiya Federasiyasının xarici siyasətini tənzimləmək üçün əsas vasitələrdən biri kimi istifadə edilməyə başlandı. Bir əsr ərzində Şərqi Avropa, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin əksəriyyətinə nəzarət edən SSRİ dağıldıqdan sonra, Rusiya xarici siyasətinin qarşısında üç əsas məsələ dayanırdı: ABŞ da başda olmaqla, Avropa İttifaqı və NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsinin qarşısını almaq, Qərbi dövlətlərinin Keçmiş Sovet ölkələrinə müdaxilə etməsinə mane olmaq, Rusiya Federasiyasının bütövlüyünü qorumaq və bütün vasitələrlə onun dövlət maraqlarını təmin etmək. Rusiya bu məqsədlərə çatmaq üçün əsas vasitələrdən biri kimi separatçı hərəkətlərdən, regional agentlərdən istifadə edir. (18, s 459)

Soyuq müharibənin başa çatması ilə birlikdə Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində müxtəlif etnik-separatçı meyillər, münaqişələr, o cümlədən, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya, Moldovanın Dnestryanı ərazilərini əhatə edən etnik separatizm alovlandı. Bu münaqişələr mahiyyətcə tam olaraq eyni olmasa da, nəticə olaraq SSRİ-nin daha sonra isə Rusiyanın maraqlarını

təmin etmək niyyəti güdüdü. XX əsrin sonlarına doğru SSRİ-nin “*yenidənqurma*” siyasəti tədricən xalqların öz müqəddəratını müəyyən etmək ideyasını ortaya qoyurdu. Beləki, ideyasını etnik və dini motivlərdən götürən “milli hərəkatlar” formalaşmağa başladı. Həmin hərəkatların başlıca məqsədi milli azlıqların hüquqi institut olan “öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipindən istifadə edərək özlərinin dövlətini yaratmaq idi (77). Halbuki, bu norma özü təzadlıdır. Çünki, müstəqil dövlətin tərkibində ayrıca bir dövlət yaratmaq özü beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulması deməkdir. Heç də təsadüfi deyil ki, böyük dövlətlər çox zaman bu məsələni heç bir hüquqi kontekstə sığmayan şəkildə qabardaraq, öz maraqlarını təmin etməyə çalışırlar.

Xüsusilə, Sovet İttifaqının süqutundan sonra özünün “imperiya maraqlarını” təmin etmək üçün Rusiya Federasiyası keçmiş Sovet ölkələrində bu siyasətdən geniş istifadə etməyə başladı. “Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi” siyasəti hətta qanunvericilik səviyyəsində tətbiq olunurdu. SSRİ Ali Soveti 1990-cı ildə müttəfiq respublikaların onun tərkibindən ayrılması cəhdlərinin qarşısını almaq üçün etnik muxtariyyətlərin müttəfiq respublikalardan ayrılaraq SSRİ-nin tərkibində qalması imkanını nəzərdə tutan qanun qəbul etmişdi (20). Bu qanun rəvac verirdi ki, Abxaziya, Cənubi Osetiya Gürcüstanın, Dnestryanı əraziləri Moldovanın tərkibindən çıxaraq özlərini müstəqil elan etsin və SSRİ-nin agentləri kimi regionda fəaliyyət göstərsinlər. Yeni geosiyasi şəraitin formalaşması ilə bərabər baş verən münaqişələrin kökündə bilavasitə etnik mənsubiyyətin fərqliliyi və bu fərqlilikdən kənar qüvvələrin məharətlə istifadə edə bilməsi dayanırdı. Bunun psixoloji tərəfləri nəzərə çarpacaq dərəcədə güclüdür. Çünki tarixin istənilən mərhələsində müxtəlif ərazilərdə yaşayan etnik azlıqlar daim digərləri tərəfindən sıxıldığını və əgər hakimiyyət onlarda olsa öz hüquqlarını daha yaxşı təmin edə biləcəklərini düşünmüşlər. Lakin etnik münaqişələr heç zaman bir dövlətin “daxili məsələsi” olmamışdır, daim maraqlı tərəflər istər açıq, istərsə də gizli şəkildə müəyyən separatçı hərəkatları dəstəkləyərək mövcud vəziyyəti qəlizləşdirmişdir. Daxili etnik münaqişələrə kənar resursların daxil edilməsi daha böyük, mütəşəkkil və zorakı etnik hərəkatların yaranması ilə nəticələnmiş, Bunun fəsadları münaqişənin uzanması və ağırlaşması, bir çox hallarda vətəndaş

müharibəsinə çevrilməsi və danışıqlar yolu ilə məsələnin həll olunma ehtimalının azalmasına gətirib çıxarmışdır (21).

Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində baş verən münaqişələrin kökündə psixoloji amillərin təsirini axtarmaq mənasız olardı. Çünki həmin münaqişələrin kökündə etnik müxtəliflik dayansa da, orada digər böyük faktorlar var idi. Burada baş verən qarşıdurmaların oxşar cəhəti SSRİ-nin varisi kimi Rusiya Federasiyasının keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında öz təsir gücünü daim saxlamaq istəyini “dövlətlərin parçalanması” yolu ilə həyata keçirməsi olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, Rusiya keçmiş müttəfiq ölkələrinə öz “nüfuz dairəsi” kimi baxmaqdan heç zaman əl çəkmək niyyətində olmamışdır. Və bu ərazilərdə yaşayan etnik azlıqlardan məharətlə istifadə edərək öz siyasətini həyata keçirməyə qadir olmuşdur. Rusiya bu niyyətini özünün gizli və ya açıq şəkildə separatçı hərəkatlara dəstək verməsi ilə Dağlıq Qarabağda ermənilərin, Moldovanın Dnestryanı ərazilərində yerli rusların, Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Osetiya separatçılarının dəstəklənməsi, yaxud bilavasitə hərbi müdaxilə edərək Krımın işğalı formasında reallaşdırır.

Bu münaqişələrdən biri 1980-ci illərdə Moldovada yerli rus və ukraynlardan ibarət olan etnik separatçı dəstələrin mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxması ilə başlamışdır. XX əsrin 20-ci illərindən əsrin sonuna qədərki dövrdə rus dili SSRİ-yə daxil olan respublikaların vahid dili kimi istifadə olunurdu. Lakin XX əsrin son on illiyində dövlətlər öz etnik mənsubiyyətini, xüsusilə, dövlət dilini bərpa etməyə başladılar. Beləliklə, etnik müxtəlifliyin olduğu əksər bölgələrdə yeni problemlər yaranmağa başladı. Həmçinin, Moldova Respublikası Ali Soveti 1989-cu il fevral ayında “Dövlət dili haqqında qanun” layihəsini qəbul etdi. Yeni qanuna əsasən dövlətin bütün rəsmi dairələrində moldavan dili dövlət dili kimi çıxış edirdi. O cümlədən, təhsil sistemi də moldavan dilində olmalı və milli azlıqların dilinin yalnız öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə oluna bilməsi qəbul edilirdi. Beləliklə, yeni qanun milli azlıqlar arasında mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlara başlamaq üçün signal oldu. Dnestryanı ərazilərdə yaşayan etnik azlıqların hakimiyyət əleyhinə çıxışlarının başlanması isə bu problemin bariz nümunəsidir (61).

Moldovanın Dnestr çayı sahilində ruslar (ümumi əhalinin 28.7%) və

ukraynların (28.8%), moldavanlar (33.8%) bolqarlar (2.1%) qaqauzların(0.7%) təşkil etdiyi müxtəlif etnosların nümayəndələri yaşayır. 1989-cu il 30 mart tarixində moldavan dilinin rəsmi şəkildə dövlət dili elan olunmasından sonra bu ərazilərdə məskunlaşmış milli azlıqlar, xüsusilə, ruslar və ukraynlar hökumətin bu addımını millətləri əzmək, onların hüquqlarını pozmaq kimi qələmə verərək, kütləvi çıxışlara başladılar. Ümumiyyətlə, bu çıxışlarda bütün əhali içərisində Dnsetryanı ərazilərdəki milli azlıqlar daha aktiv idi. Çünki burada yaşayan rusdilli xalqlar öz gələciyini Rusiya ilə bağlı görürdülər. Əhali arasındakı parçalanma getdikcə güclənirdi, lakin hələ də sovet hökumətinin mövcud olması onları müvəqqəti də olsa vahid şəkildə saxlayırdı.

Münaqişədəki digər bir motiv isə Ruminya və Maldovanın etnik bağlılığı məsələsidir. Belə ki, burada yaşayan maldovanlar çox zaman özlərini romanlar adlandırırdı, hətta onlar maldovan dilini “roman dili” kimi qəbul edirdilər. Təsadüfi deyil ki, Ruminyaya olan bu meyil özünü tez-tez Maldovanın Ruminyaya birləşməsi ideyasının gündəmə gəlməsi şəklində göstərirdi. Bu ideyaya qarşı millətçilərin qeyri-formal qruplaşması olan “Vatra” tərəfindən “Maydan” hərəkatları başlandı (63).

Burada cərəyan edən hadisələr kənar qüvvələrin də təsiri ilə, ətrafına daha çox insan toplamaq üçün müxtəlif vasitələrlə, xüsusilə, kütləvi informasiya vasitələri ilə daha da qabardılırdı. Çox keçmədən digər etnoslar da bu mübarizəyə qoşuldular. Dnsetryanı ərazidə məskunlaşmış türkdilli-Qaqauzlar Sovet Moldovasından milli və mədəni muxtariyyət tələb etdilər. Beləliklə, 1989-cu ilin sonlarında Qaqauzlar özlərini muxtar dövlət elan etdi. Bu qərar Moldova Ali Soveti, həmçinin SSRİ tərəfindən qəbul edilmədi və rəsmi Moskva Qaqauzların muxtariyyətini ləğv etdi. Maraqlıdır ki, SSRİ bundan bir qədər sonra-1990-cı ildə yerli ruslar və ukraynlar tərəfindən elan edilən müstəqil “Dnsetryanı Moldova Respublikası” nı tanıdı və onlarla açıq şəkildə müttəfiqlik əlaqələri qurdu. “Humanitar müdaxilələr” edərək milli azlıqların “müdafiəsi keşiyində dayanan” rəsmi Moskva maraqlarına zidd olduğu üçün Qaqauzların müstəqillik əldə etməsinə kəskin şəkildə qarşı çıxmışdır. Moldova hökumətinin “Dnsetryanı Moldova Respublikası” nı müstəqilliyini tanınamaması ilə bərabər münaqişə daha da dərinləşdi və silahlı fazaya keçdi. Belə ki,

Dnestrıanı separatçıları tərəfindən kütləvi qarşudurma zamanı Moldovan polisinin öldürülməsi daha sonra çıxışların yatırılması üçün hökumət tərəfindən etirazçılara atəş açılması mövcud vəziyyəti bir qədər də qəlizləşdirdi. (63)

Bütün bu hadisələr Sovet ordusunun münaqişəyə müdaxilə etməsi üçün şərait yaradırdı. Bununla da, 14-cü Sovet ordusu da separatçılara dəstək göstərərək, hökumət qüvvələrinə qarşı birlikdə mübarizəyə başladı. Daha sonra baş verən hadisələr -1991-ci il iyun ayında Moldova parlamentinin qərarı ilə Moldova SSR-in adını dəyişərək, Moldova Respublikası adlandırılması, Avqust ayında isə SSRİ-dən tamamilə müstəqil dövlət elan edilməsi, Moskvanın öz niyyətini açıq şəkildə regionda nümayiş etdirməsinə gətirib çıxardı .Belə ki, “Dnestrıanı Moldova Respublika”-nın parlamentinin qərarına əsasən, onlar müstəqil dövlət kimi SSRİ-nin tərkibində qalmaq istədiklərini bəyan etdilər (74, s. 6)

Moldova Dnestrıan ərazilərində baş verən bu münaqişə ilə paralel olaraq geosiyasi baxımdan Rusiya üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan Qafqaz bölgəsində də münaqişə ocaqları yaradıldı. Xüsusilə, Qafqazın cənubu etnik müxtəlifliyin daha çox yayıldığı areal olduğu üçün burada münaqişələrin də sayı kifayət qədərdir. “Rusiya politoloqu Sergey Markedonov qeyd edir ki, sovet dönmənin sonu və postsovet tarixində “Qafqaz” və “münaqişə” anlayışları assosiasiyalaşdırılmış oldu. (38)

Sovet İttifaqından sonrakı mərhələdə etnik problemlər yaşayan digər bir dövlət Gürcüstan olmuşdur. Hələ 1920-ci illərdə Sovet hökuməti Şimali və Cənubi Osetiyaya iki fərqli status verdi. Belə ki, 1922-ci ildə Cənubi Osetiya Gürcüstan Sosialist Respublikası tərkibində muxtar vilayət elan olundu. Şimali Osetiya isə əvvəllər SSRİ tərkibində muxtar vilayət statusu daşıyarkən 1936-cı ildə muxtar respublika elan edildi.(51) SSRİ dövründə tarixən gürcü və osetinlər arasında olan problemlər bir qədər durğunlaşdı. Burada SSRİ-nin həyata keçirdiyi “qorxu siyasətinin” təsiri böyük idi. Baxmayaraq ki, Cənubi Osetiya Gürcüstan tərkibində muxtar bölgə idi, onların əsas etibarilə SSRİ-nin tərkibində olması uzun müddət burada separatçı hərəkətin səngiməsinə şərait yaratdı. Bu sabitlik Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində pozuldu. 1989-cu ildən başlayaraq gürcü-osetin münaqişələrinin yeni mərhələsi başlandı və Gürcüstanın ilk prezidenti olan Zviad Qamsaxurdia

separatçı hərəkatlara qarşı kəskin mövqə nümayiş etdirdi. Belə ki, Gürcüstan hakimiyyəti tərəfindən Cənubi Osetiyanın muxtar vilayət statusu ləğv edildi. Lakin buna baxmayaraq, 1990-cı il sentyabr ayında Cənubi Osetiya özünü “Demokratik Cənubi Osetiya Sovet Respublikası” adlandırdı. (51) Bundan sonra gürcü birlikləri Cənubi Osetiya ərazisinə daxil oldular və münaqişə başlandı. Separatçılara Rusiya tərəfindən hərbi dəstək verilməsi ilə bu münaqişə daha da kəskinləşdi. Cənubi Osetiya və Tiflis arasında başlanan münaqişələr 1992-ci ildə Rusiya, Gürcüstan, Şimali və Cənubi Osetiyanın iştirak etdiyi Soçi razılaşmasının imzalanması ilə atəşkəs əldə olundu. Bu razılaşmaya əsasən gürcülər, ruslar və osetinlərdən ibarət olan sülhməramlı dəstə münaqişə bölgəsində yerləşdirildi. Bununla da Cənubi Osetiya ətrafında “təhlükəsizlik koridoru” yaradıldı. (64)

2001-ci ildə Cənubi Osetiya Respublikasının konstitusiyası qəbul edildi. Seçkilərdə üstünlük əldə etmiş Cənubi Osetiyanın lideri Edvard Kokoyev separatçı siyasəti ilə Gürcüstan hökumətinə qarşı destruktiv münasibət nümayiş etdirməyə başladı. Belə ki, çıxışlarında Cənubi Osetiyanın Şimali Osetiya ilə eyni tarixi kökə bağlı olduğu üçün hər iki tərəfin Rusiyanın tərkibində birləşməsinin vacibliyini irəli sürməsi gürcü-osetin münaqişəsini yenidən alovlandırdı. Bu istiqamətdə atılan növbəti addım isə 2004-cü ildə Cənubi Osetiyanın Rusiyaya birləşməsi haqqında qərar qəbul etməsi oldu. (51) Gürcüstan prezidenti Saakaşvilinin separatçılara verdiyi dəstəyə görə Rusiyaya qarşı çıxışlar etməsi və Soçi razılaşmasından sonra ölkə ərazisində yerləşdirilən rus sülhməramlı qüvvələrinin buradan çıxarılmasını tələb etməsi ilə Rusiya-Gürcüstan münasibətləri gərginləşdi. (51)

Ümumiyyətlə, Sovet sonrası mərhələdə rus-gürcü münasibətlərinin pisləşməsində bir sıra nəzərə çarpan amil vardır. İlk öncə qeyd edilməlidir ki, 1993-cü ildə Rusiyanın tələbi ilə Gürcüstanın MDB-yə üzv olması daha sonra Moskvanın separatçılara göstərdiyi dəstəyə görə Gürcüstanın rəsmi şəkildə təşkilatı tərk etməsi, 1999-cu ildə isə Kollektiv Təhlükəsizlik və Müdafiə Təşkilatınının sıralarından çıxması Rusiyanın Gürcüstana olan qəzəbini artırırdı. (60) Təbii ki, bu amillər içərisində NATO-nun genişlənməsi xüsusilə, 2002-ci ildə Gürcüstanın rəsmən NATO-ya üzv qəbul olunmaq üçün müraciət etməsi fonunda Gürcüstan-Qərb

münasibətlərinin güclənməsi birinci sıradadır.

Qərblə mübarizəsindən məğlub çıxan Rusiya Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ-ın Avrasiyanın mərkəzində güclənməsinə qarşı gələ bilmirdi. Rusiya özünün müttəfiqi olan Serbiyadan Kosovanın ayrılmasına mane ola bilmədi, Çexiya və Polşada ABŞ raketlərinin yerləşdirilməsinin qarşısını ala bilmədi və nəhayət “Gül inqilabı”ndan sonra Gürcüstan üzərindən Qərblə kəskin mübarizə aparmaq qərarına gəldi. (60) Daha sonra baş verənlər müharibə üçün əsaslı zəmin hazırlıyırdı. Belə ki, Rusiya Cənubi Osetiya vətəndaşlarına rus passportlarını paylayaraq, onların gələcəkdə “rus vətəndaşları” olaraq öz taleyini həll etmək hüququnu verirdi. Tarixdə “beş günlük müharibə” kimi iz qoyan hadisədən düz iki il qabaq Abxaziyanın da analoji çıxış edərək vətəndaşların böyük əksəriyyətinin rus olduğunu iddia etməsi yaxın gələcəkdə rus-gürcü müharibəsini qaçılmaz edirdi. Nəzərə alsaq ki, həmin ərəfələrdə Ukrayna və Gürcüstanın NATO-ya üzvlük məsələsi gündəmə gəlmişdi, bu zaman Rusiyanın separatçı tərəflərə dəstəyini artıraraq, hərbi dəstələrini bölgəyə cəlb etməsinin heç də təsadüfı olmadığını anlamaq olar. Üstəlik Kosova məsələsinin gündəmə gəlməsi, Qərbin Kosovaya dəstəyini nümayiş etdirməsi də Rusiyanı qıcıqlandıran digər bir məsələ idi. Belə olan halda Rusiya “heç bir maneə olmadan” Abxaziya və Cənubi Osetiyanı müstəqil aktorlar kimi tanıya biləcəyini rəmi şəkildə bəyan etmişdir (72).

2008-ci ildə gürcü-osetin qarşıdurması pik həddə çatdı. Avqust ayında Gürcü qoşunları 1992-ci ildən bəri nəzarətindən tamamilə çıxmış olan Cənubi Osetiya ərazisinə daxil oldu . Burada rus sülhməramlı qüvvələri də daxil olmaqla Cənubi Osetiya ilə silahlı münaqişə başlandı. Avqustun 8-də Rusiya Gürcüstan ərazisində qurudan, havadan və dənizdən hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi və paytaxt Sxinvalini nəzarəti altına aldı. Rusiyanın Gürcüstanla müharibəyə başlamasına səbəb kimi isə, Cənubi Osetiyada “rus vətəndaşlarını” müdafiə etmək göstərildi. (3) Nəticədə bugün Gürcüstan ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün çalışır, bu mənada Rusiyadan asılıdır.

Artıq Rusiyanın keçmiş MDB ölkələrində olan maraqları heç kimə sirr deyil. Oxşar münaqişələrin digər “yaxın çevrə” dövlətləri ilə də yaşanması bunu bir daha sübut edir. Həmin dövlətlərdən biri də, heç şübhəsiz geosiyasi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətli zonada yerləşən Ukraynadır. Belə ki, Rusiyanın Qərblə olan ziddiyyətləri heç bir zaman Ukraynaya təsirsiz ötürülməmişdir. İstər geosiyasi mövqeyi, istərsə də tutduğu xarici siyasət istiqaməti Ukraynanı Rusiya üçün daim maraqlı etmişdir.

Con Merşaymer Rusiyanın Ukraynadakı bu siyasətini belə izah edir: “Beynəlxalq sistem anarxiyalı olduğu üçün böyük dövlətlər daim güc əldə etmək və genişlənməyə çalışırlar. Yalnız güclü dövlətlər öz maraqlarını lazımı şəkildə həyata keçirməyə qadirdilər. Və onlar bu siyasəti bilavasitə digər dövlətləri özündən asılı hala salaraq, həmçinin genişlənərək həyata keçirirlər” (73). Bundan əlavə Merşaymer qeyd edir ki, Putin Ukraynanın NATO-ya daxil olduğu təqdirdə “məhv olacağını” vurğulamışdı. Bu isə o deməkdir ki, əgər Qərb öz təsirini artırmağa çalışarsa, Rusiya buna qarşı “adekvat” addımlar atacaq. Hər iki halda da güclü dövlətlərin digərləri üzərində nüfuz əldə etmək istədiyi açıq şəkildə görünür.

2005-ci ildə başlayan “rəngli inqilablar” Rusiyanın siyasətində əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Belə ki, Gürcüstan, Qırğızıstan, Ukraynada baş verən bu etirazlar Rusiyaya qarşı olan qüvvələrin hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olduğu üçün qeyd olunan çıxışların ABŞ və Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəkləndiyi ideyasını ortaya qoymuşdur. Rus politoloqu Qleb Pavlovski 2005-ci ildə bir konfransda Rusiyanın “Yaxın Çevrə” siyasətinə düzəliş edərək qeyd etmişdir: “Rusiya Keçmiş Sovet ölkələrindəki hakimiyyət əleyhinə olan qüvvələrlə əlaqələr yaradacaq, oradaki Qərb yönümlü hakimiyyətə son qoyaraq, rus mərkəzli idarəetmə mexanizmi formalaşdıracaq”. (84) Beləliklə, Pavlovski bu çıxışı ilə Rusiyanın gələcək planlarını ortaya qoyurdu.

Soyuq müharibənin sona çatmasından sonra Ukrayna geostrateji cəhətdən diqqət mərkəzinə çevrildi. Rusiya və Avropa İttifaqı arasında bufer zona rolunu oynadığı üçün hər iki tərəfin Ukrayna ilə bağlı maraqları toqquşurdu. Üstəlik Avropaya enerji daşıyıcılarının Ukrayna ərazisindən ötürülməsi amili onun əhəmiyyətini hər iki tərəf üçün də artırır. Ukraynadakı etnik faktorlardan başqa, bir

tərəfdən Qərbin təsirinin olduğu, bir tərəfdən də kifayət qədər Rusiya yönümlü qüvvələrin mövcud olması cəmiyyəti iki qütb şəklində qruplaşdırır. Digər bir səbəb iqtisadi baxımdan Rusiyadan asılılığı və iqtisadiyyatın rus oliqarxlarının əlində olmasıdır. Belə ki, Rusiyanın neft ehtiyatlarını xarici siyasətdə təsir vasitəsi kimi istifadə etməsi və Avropaya enerji daşıyıcılarının Ukrayna üzərindən ötürülməsi onun mübarizə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxardı. Bu mübarizə isə Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi ilə nəticələndi (80, s. 1).

2013-cü il 21 noyabrda Rusiyanın təzyiqi nəticəsində Ukraynanın Avropa Birliyi ilə əməkdaşlıq razılaşması imzalamaqdan imtina etməsi ilə paytaxt Kiyevdə xalq kütlələrinin hakimiyyət əleyhinə etiraz aksiyaları başladı.. Paytaxtda başlayan etiraz dalğaları tezliklə digər şəhərlərə də yayıldı. İlk öncə Avropa Birliyi ilə razılaşma imzalanmasından imtina edildiyi üçün hakimiyyətə qarşı başlayan etiraz sonra insan hüquqlarının pozulması və digər faktorlar əsas gətirilərək daha da genişləndi. (59) 2014- cü ildə müxalif qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirdilər və beləliklə, Ukrayna prezidenti Viktor Yanukoviç ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Bununla da, Avropa Birliyi və ABŞ-ın da dəstəklədiyi Qərb yönümlü hakimiyyət quruldu. Mövcud hakimiyyət dəyişikliyi Rusiya tanımayaraq, onu qeyri-qanuni adlandırır, lazım gələrsə hərbi müdaxilə edəcəyini bəyan edirdi. Aİ və ABŞ-ın Rusiyanın hərbi müdaxilə etməsinin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə zidd olduğunu kəskin şəkildə bəyan etməsinə baxmayaraq, buna məhəl qoyulmadı. Yeni hakimiyyətin Avropa meyilli olduğunu iddia edən Rusiya, daha sonra etnik rusların hakimiyyət tərəfindən sıxışdırıldığı ideyasını gündəmə gətirdi. Bununla da, Krıma müdaxilə edə biləcəyini qanuniləşdirməyə çalışdı. Tarixən “rus kimliyindən” dəfələrlə istifadə edən Rusiyanın bu addımı ABŞ tərəfindən “XIX əsrin dəbi” adlandırıldı. (82)

2014-cü ildə Krımın ilhaq edilməsi ilə beynəlxalq münasibətlərin mövcud geosiyasi mənzərəsi əsaslı şəkildə dəyişdi. Rusiyanın yaxın ətrafını öz “nüfuzu” altına qaytarması cəhdləri və buna nail olması Qərbi narahat etməyə başladı. Artıq, Avropa İttifaqı, Rusiyadan gələn enerji daşıyıcılarından asılı olmasının adekvat

addımlar ata bilməsini əngəllədiyini başa düşür, bu isə onun regional güc olması ideyasını puça çıxarırdı. Buna görə də Avropa dövlətləri “diversifikasiyalaşdırma” siyasətini genişləndirməyə başladı. Bunun isə nəticəsi bilavasitə Azərbaycanla bağlıdır. Çünki bu siyasətin əsas tərkib hissəsi Azərbaycanın da benefisiarı olduğu “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsidir. (69)

Henri Kissencer rus tarixini izah edərkən qeyd edir: “Yüz illər boyunca imperiyalizm Rusiyanın xarici siyasətinin əsasını təşkil etmişdir” (70) Birinci Dünya münaqibəsindən əvvəl sərhədləri Şərqdə Sakit okeanı, Qərbdə Mərkəzi Avropa və Cənubda Orta Şərqi qədər ərazini əhatə edən Rus çarlığının “Tükənmək bilməyən genişlənmək istəyi olmuşdur”. (70)

Soyuq Müharibə başa çatdıqdan sonra SSRİ-nin davamçısı olan Rusiya Yeltsin vaxtında keçmiş sovet respublikalarını ətrafına toplaya biləcək gücdə deyildi. İqtisadi və siyasi böhran yaşayan Rusiyanın bu mərhələdə post sovet məkanı dövlətlərini bir araya gətirə biləcək inteqrasiya siyasəti həyata keçirməsi mümkün deyildi. Putinin hakimiyyətə gəlməsi ilə birlikdə MDB ölkələri ilə münasibətlər Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etdi. Bu istiqamətdə keçmiş sovet respublikaları ilə olan əlaqələrdə yeni dinamikalar formalaşdı. Lakin buna baxmayaraq, MDB ölkələri ilə əlaqələrin yaxşılaşması məsələsi bir tərəfə, Gürcüstan, Ukrayna timsalında bəzi dövlətlərlə əlaqələr daha da pisləşdi. MDB-nin yaradılması haqqında üç dövlətin imzaladığı sazişdə bəyan edilirdi ki, bundan sonra SSRİ beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn subyekti kimi öz fəaliyyətini dayandırır, onun yerində isə üç müstəqil dövlətin bərabərhüquqlu əsasda birləşdiyi MDB fəaliyyətə başlayır. (18, s. 515) Lakin zamanla aydın oldu ki, MDB artıq SSRİ kimi dünyada beynəlxalq hüquq subyektinə çevrilə bilməyəcək, çünki üzv dövlətlərin geosiyasi maraqları və yürütdüyü siyasi xətt bir-birindən fərqli idi.

MDB dövlətlərinin Rusiya ilə olan münasibətinə gəldikdə isə, burada da fərqli yanaşma özünü göstərir. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova 1992-ci ildə Rusiyanın təşəbbüsü ilə yaradılan Kollektiv Təhlükəsizlik və Müdafiə təşkilatına üzv olmaqdan imtina etdilər. Bunun birinci səbəbi sistemin başında dayanan Rusiyanın müəyyən dairələrinin bu ölkələrin ərazisində etnik separatizmə verdiyi gizli, yaxud

açıq dəstək və bu fonda yaranan münaqişələrin həllində qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirməsi hesab olunurdusa, ikinci səbəb bu dövlətlərin Qərbə və onun təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya meyili, yaxud bitərəf qalma siyasəti yürütmələri idi. (16, s. 396)

MDB-yə üzv olan dövlətlərin içərisində məhz Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova digər dövlətlər, o cümlədən, Rusiya ilə konstruktiv əlaqələr qursa da, hər hansısa dövlətüstü mexanizmin onların daxili və xarici siyasi məsələlərinə müdaxilə etməsini qəbul etmədilər. Bu dövlətlər müstəqil siyasət yürüdür, MDB-yə yalnız milli və dövlət maraqlarının, üzv ölkələrin birgə mənafelərinin təmin edilməsi mexanizmi kimi baxırdılar. Təsadüfi deyil ki, bu ölkələr bir qədər sonra ABŞ-ın dəstəyi ilə bir araya gələrək, üzv dövlətlərin daxili işlərinə qarışmayan, tam bərabərhüquqlu ölkələrin birliyi kimi təsis olunan GUÖAM adlı qurum yaratdılar və öz geosiyasi fəaliyyətlərini bu təşkilat çərçivəsində əlaqələndirməyə başladılar. (16, s. 403)

Gürcüstan, Moldova və Azərbaycan etnik separatizmə məruz qalmış, ərazi bütövlüyü pozulmuş dövlətlər kimi beynəlxalq arenada daim eyni siyasi mövqedən çıxış etmişdir. Bu siyahıya Krımın ilhaq edilməsi ilə Ukrayna da qoşuldu. Xüsusilə, Cənubi Qafqazın iki böyük dövləti kimi, həmçinin Qara və Xəzər dənizi arasında aralıq mövqedə yerləşən, mühüm beynəlxalq layihələri həyata keçirən, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının Avropaya nəqlində əhəmiyyətli yer tutan Gürcüstan və Azərbaycanın həm strateji tərəfdaş, həm də yaxın qonşu kimi güclü əməkdaşlıq əlaqələri var. Gürcüstanın Rusiya ilə siyasi və hərbi qarşıdurması Azərbaycanı da məsələyə olduqca həssas yanaşmağa sövq edir. Rəsmi Bakı öz strateji tərəfdaşı hesab olunan Gürcüstanla, eyni statuslu strateji tərəfdaşlıq münasibəti yaratmaqda olduğu Rusiya arasındakı gərginlikdə maksimum bitərəf mövqe tutmaq və hər iki dövlətlə münasibətləri daha da inkişaf etdirmək kursunu davam etdirir. (16, s. 499)

Ölkənin geostrateji maraqları baxımından, bu, yeganə düzgün variant hesab oluna bilər. Bununla yanaşı, dövlətlərin daxili işinə qarışılması və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun bərpa olunması istiqamətindəki mövqeyi dəyişməzdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham

Əliyevlə Gürcüstan prezidenti Giorgi Marqvelaşvili arasında 2015-ci ildə imzalanan bəyanatda qeyd olunurdu ki, “Gürcüstan və Azərbaycan bütün sahələrdə sıx əməkdaşlıq edir. Xüsusilə, ölkələrimizin ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələlərdə bir-birimizə daim dəstək, arxa oluruq. Bəyannamədə münaqişələrin həlli ilə bağlı da çox dəqiq ifadələr əksini tapıb. Bütün münaqişələr, o cümlədən Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərində baş vermiş münaqişələr ölkələrin ərazi bütövlüyü, suverenliyi, sərhədlərin toxunulmazlığı çərçivəsində həll edilməli, Beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri əsasında həllini tapmalıdır.” (7)

Həmçinin Ukraynada baş verən hadisələrdən sonra Münhen təhlükəsizlik konfransındakı çıxışında prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan Ukraynanın ərazi bütövlüyünü tam şəkildə dəstəkləyir, o cümlədən, BMT Baş Məclisində Ukraynanın ərazi bütövlüyünün lehinə səs vermişdir. Bunun əksinə olaraq Ermənistanın Ukrayna ərazi bütövlüyü əleyhinə səs verməsi isə onun müstəqil siyasi xətt tuta bilməməsindən və dövlətlərin beynəlxalq hüquqla müəyyənləşən ərazi bütövlüyü prinsipinə hörmət etməməsindən irəli gəlir. (27)

Buradan da aydın olur ki, Azərbaycanın həyata keçirdiyi müstəqil, çoxvektorlu siyasət icazə verir ki, beynəlxalq səviyyədə dünyada baş verən geosiyasi proseslərə müstəqil şəkildə fikir bildirsin və maraqlarına uyğun siyasi mövqe tutsun.

1.2. NATO və Avropa İttifaqının Şərqə doğru genişlənməsi və Azərbaycanın xarici siyasəti

Qərb düşərgəsi ölkələri daim kommunist rejimini bəşəriyyət üçün təhlükəli hesab etmişdir. Və həmişə , o cümlədən SSRİ dağıldıqdan sonra bu rejimə qarşı sistemli mübarizə həyata keçirmişdir. Bu mübarizə özünü Qərbin nüfuzlu təşkilatlarının fəaliyyət dairəsinin genişlənməsində bununla da, xüsusilə keçmiş sosialist respublikaların Rusiya təsirindən qorunması və Qərbə inteqrasiya edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsində göstərmişdir. Öz növbəsində müstəqilliyini bərpa etmiş dövlətlər regional təhlükəsizliyi təmin etmək, həmçinin iqtisadiyyatın dirçəlməsinə nail olmaq üçün Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlıq etməkdə maraqlı olmuşdur. Həmçinin Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərindən birini beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya təşkil etmişdir ki, bu məqsədlə NATO, Avropa İttifaqı, ATƏT, Avropa Şurası da daxil olmaqla Avropa və Transatlantik məkanla geniş əlaqələrin yaradılması xətti tutulmuşdur. (22, s. 178)

XX ərin 90-cı illərindən etibarən formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar “Qərb alyansı” düşərgəsi adlandırılan Avropa İttifaqı, NATO, Avropa Şurası, ATƏT-in əhatə dairəsinin genişlənməsinə, Avrasiyanın mərkəzlərinə doğru irəliləməsinə gətirib çıxardı. SSRİ-nin dağılması ilə nəticələnən “Qərb-Şərq” mübarizəsi Avroatlantik məkanı dövlətlərinin güclənməsi və beynəlxalq nizamın aparıcı qüvvələrinə çevrilməsinə şərait yaratdı. ABŞ başda olmaqla bu mübarizədən qalib çıxmış Qərb dövlətləri uzun tarixi zaman ərzində SSRİ ilə Qərb arasındakı gərginliyə şahidlik edən Avrasiya materikində bundan sonrakı müddətdə yeni mübarizə meydanının yaranmasının qarşısını almaq siyasətini həyata keçirməyə başlamışdır.

Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqı və NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi zamanı hər iki qurum eyni təhdidlərlə üz-üzə qalır. Çünki bu ərazilər Rusiyanın “yaxın çevrə” adlandırdığı və daim “özünün” hesab etdiyi ərazilərdir. Avropa İttifaqı və NATO vahid Qərb İttifaqı kimi Rusiya üçün eyni mövqedədir. Qərb alyansı da öz

növbəsində Rusiyanı Avrasiya qitəsindəki əsas rəqib hesab edir. Belə ki, Avropa İttifaqı və NATO arasında 2016-cı ilə əməkdaşlıq sənədi imzalandı. Bu sənəddə qeyd olunur ki, NATO ilə Avropa İttifaqının daxili və xarici təhlükəsizliyi bir-biri ilə bağlıdır: "Bu gün Avropa İttifaqı-NATO strateji tərəfdaşlardır və bizim ən böyük gücümüz dəyərlərimizin və məqsədlərimizin birliyinə əsaslanır". (4)

Soyuq müharibə illərində Varşava paktı dövlətləri ilə mübarizə içərisində olan NATO-nun əsas hədəfi məhz kommunist düşərgəsi ölkələri idi. Müharibənin başa çatmasıyla "bəs NATO-nun varlığı necə olacaq?" sualı düşündürməyə başladı. Bu məsələdə bir çox siyasətçilər fərqli mövqedən çıxış etdilər. Belə ki, bəziləri NATO-nu soyuq müharibənin "elementi" kimi gördüyü üçün onun mövcudluğunun mənasız olduğunu iddia etsə də, digərləri onun müasir şəraitə uyğunlaşdırılması və yeni hədəfləri qarşıya qoymasını məqbul hesab etmişdir. ABŞ politoloqu Z.Bjezinski Qərb-SSRİ geosiyasi mübarizəsinə dair yazdığı "Oyun planı" əsərində qeyd edir: "40 ildən çoxdur ki, iki blok arasında Avrasiya məkanına nəzarət uğrunda kəskin mübarizə gedir. Avrasiya materikinə nəzarət gələcəkdə kimin Dünya okeanı və Kosmosa nəzarət edəcəyini müəyyənləşdirəcək. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra demək olar ki, Qərb bloku materikə tam nəzarət etmək imkanı əldə etdi. Belə olan halda 40 ildir gözlənilən bu imkanı əldən vermək nə dərəcədə düzgün olardı?" (11, s.14)

Yuqoslaviyada baş verən hadisələr Sovet İttifaqının dağılmasının əslində Avropada yeni geosiyasi şəraiti formalaşdırdığını və ciddi təhlükələrin mövcud olmasını göstərirdi. Bununla da, NATO-nun mövcudluğunun qorunması onun təkəcə Avroatlantik məkanda deyil, eləcə də bütöv Avrasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolunu artırdı. Beləliklə, NATO-nun transformasiyası başladı. Soyuq müharibə dövründə ənənəvi təhlükəsizlik sahəsindəki ümumi strategiyaları həyata keçirən və hərbi funksiyaları icra edən NATO-nun mövqeyi artıq hərbi-siyasi olaraq dəyişilmişdir. Artıq NATO postsovet məkanı ölkələri ilə siyasi dialoq yaradılması, müxtəlif birgə proqramlara qoşularaq onların Avropaya əsaslı inteqrasiyasını təmin edən ümumi təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bu siyasətin əsasını 1992-ci ildə ABŞ-ın dövlət katibi Ceyms Beykerin də qeyd etdiyi kimi

“Vankuverdən Vladivastoka” qədər ərazini əhatə edəcək Avroatlantik məkanın yaradılması təşkil edirdi. (26)

Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ləğv edildikdən və SSRİ dağıldıqdan sonra yaranan qeyri-sabitlik NATO-nun saxlanması zərurətini müəyyən edən əsas amillərdən biri oldu. Dəyişən tendensiyalar göstərir ki, böyük konfliktlərin yaranması ehtimalı azalsa da, kiçik münaqişələr və ya toqquşmalar ehtimalı getdikcə artır. Buna görə də, Şimali Atlantika Alyansı hərbi sahədə gələcək Avropa və dünya nizamının sabitləşdirici dayacağı kimi uzun müddət yaşamalıdır. O, sabitlik və təhlükəsizliyi qorumaq aləti kimi zəruridir. (18, s. 414)

Müasir geosiyasi şəraitdə NATO-nun yeni strateji konsepsiyasının qəbul edilməsi ilə özünü “soyuq müharibə” dən sonrakı vəziyyətə uyğunlaşdırması mərhələsi başlandı. Bu konsepsiya Transatlantizm siyasətinin modernləşməsi istiqamətində qəbul edilən ilk sənəd oldu. Belə ki, artıq İttifaq özünün ənənəvi məkanında bloklaraarası qaşdırıma prizmasından deyil, məhəlli münaqişələrə humanitar müdaxilə edilməsi yönündə çıxış etməyə başladı. Modernləşmiş siyasətin digər bir istiqaməti isə ittifaqa yeni üzvlərin qəbul edilməsi ilə genişlənməsi məsələsi idi. Beləliklə, NATO-nun genişlənməsi istiqamətində Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması ilk addım oldu. London zirvə görüşündə ŞAƏŞ-in yaradılması müttəfiq liderlərin Soyuq Müharibənin sona çatmasından sonra Mərkəzi və Şərqi Avropadakı bütün ölkələrlə yeni əməkdaşlıq əlaqəsini ortaya qoyduğu "dostluq əlinin" bir təzahürü idi. (75)

Şuranın başlıca vəzifəsi təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa və ölkələr arasında münasibətlərin inkişafına kömək etmək idi. Bununla da, ABŞ-ın rəhbərliyi ilə Qərb liderləri yeni geosiyasi şəraiti maksimum effektiv qiymətləndirərək, keçmiş sovet respublikalarının mərhələli şəkildə NATO-ya daxil olmasına tərəfdar olduqlarını ifadə etmiş oldular.

Hələ soyuq müharibənin son illərindən etibarən, NATO özünün hərbi aspektlərini arxa planda tutaraq mandatına daxil olan ərazilərdə siyasi, iqtisadi, ekoloji, sosial, hüquqi sferada özünü göstərməyə başladı. Xüsusilə, özünün transformasiya mərhələsində “məsuliyyət zonasının” genişlənməsi siyasi cəhətdən əhəmiyyətli bir məna daşıyırdı. Belə ki, Pentaqon 1998-ci ildə rəsmi olaraq GUAM

dövlətlərinin ABŞ-ın Silahlı Qüvvələri Komandanlığının məsuliyyət sahəsinə daxil olduğunu elan etmişdir. Bununla da, bölgədə siyasi maraqlarının olduğunu rəsmi şəkildə bəyan etmişdir. (54)

NATO-nun yeni siyasi mexanizmi keçmiş rəqibini narahat etməyə bilməzdi. Çünki, NATO-nun Şərqi, Rusiya sərhədlərinə qədər genişlənməsi mərhələsi başlanmışdı. Rusiya bunu öz sərhədlərinə təhlükə hesab edərək, birmənalı şəkildə bu siyasətin əleyhinə olmuşdur. Çünki Rusiya, keçmiş sovet məkanını, o cümlədən, Şərqi və Mərkəzi Avropanı yenidən öz təsir dairəsinə salmaq istəyini xarici siyasətin prioriteti elan etmişdi. Eyni zamanda Rusiya və Avropa arasında bufer zona rolunu oynayan Şərqi Avropa ölkələrinin ittifaqa üzv olması Rusiyanın “qorxulu yuxusuna çevrilmişdi” Rusiyanın bu yanaşması NATO-nun genişlənməsi siyasətində əsas maneəyə çevrildi. Sözsüz ki, Rusiyanın “keçmiş rəqiblərinə” qarşı bu mövqedə olması təəccüblü deyil. Rusiyanın öz sərhədlərinə təhlükə ola biləcəyi halda NATO-ya qarşı çıxmasına haqq qazandırmaq olar. Lakin Rusiya NATO ilə sərhədində “ikiqat təhlükəsizlik” zonası yaratmağa çalışırdı. Birinci zona rəsmi Moskva ilə yaxın əlaqələr qurmaqla Belarus və Ukrayna tərəfindən təmin edilməli idi, əks təqdirdə həmin ölkələr “xaosa” sürüklənə bilərdi. İkinci zona isə Rusiya və Qərb arasında həssas mövqedə dayanan Şərqi Avropa ölkələri hesabına yaradılmalı idi. Beləliklə, Rusiya Qərb ilə sərhədində aralıq mövqedə dayanan dövlətlərin hesabına öz təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdı. Bu isə bir qədər təzadlıdır. Çünki MDB ölkələri daim Rusiyaya qarşı inamsızlıq içərisində olduğu üçün bölgədə təhlükəsizliyin qorunmasında Qərblə əməkdaşlıq etməyə meyillidir.

O cümlədən, uzun tarixi dövr ərzində fəvqəldövlətlər arasında mübarizənin şahidi olmuş Avrasiyada, Qərb tərəfi yaxın qonşuluqda yerləşən ərazilərin stabilliyin təmin olunmasında, bu məqsədlə Avropa təşkilatlarının yenidən Rusiyanın təsiri altına düşə biləcək dövlətlərlə əməkdaşlıq edərək onların əsaslı inteqrasiyasına nail olmağa çalışırdı. Lakin öz təsirini əldən verməyə maraqlı olmayan Rusiya bu siyasətə bir qədər çətinlik törədəcəkdi. Belə ki, 1993-cü ildə Yeltsin Rusiyanın yeni xarici siyasi konsepsiyasını təsdiq etdi. Həmin konsepsiyada Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurulması prioritet istiqamət kimi qeyd olunsada, ilk öncə

diqqətli addımlar atmağa çalışan, konstruktiv mövqe tutan Yeltsin Moskvadakı etirazlar nəzərə alaraq bəyanatını dəyişdi və 1993-cü ildə ABŞ prezidenti Klintonu yazdığı məktubda Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin NATO-ya üzv olmasını öz sərhədlərinin təhlükəsizliyinə hədə kimi qəbul etdiyini və bunun əleyhinə olduğunu bildirdi. (26) Burada başlıca səbəb ondan ibarət idi ki, Rusiya hakim dairələri onun “atlantist” mövqe tutaraq, ABŞ-ın və Avropanın təsiri altına düşəcəyindən narahatlıq keçirirdilər. Rusiya üçün NATO daim “soyuq müharibə təşkilatı” olaraq qalmalı idi.

SSRİ dağıldıqdan sonra mövcud olan bəzi problemlərə baxmayaraq, Rusiya Avrasiyanın ən böyük dövləti olaraq regionda təsir gücünü saxlamışdı. Bu gücündən istifadə edərək müxtəlif vasitə və mövqelərlə NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsinin qarşısını tamamilə almağa çalışırdı. Sözsüz ki, bu özünü Avropaya inteqrasiya yolu tutan MDB dövlətlərinə, xüsusilə Ukrayna və Belarusiyaya təziqlər etmək, həmçinin NATO-nun Avropanın mərkəzi və Şərqinə doğru genişlənməsinin qarşısını almaqda göstərirdi. (26)

ABŞ prezidenti Bill Klintonun təklifi ilə NATO üzvləri MDB məkanı dövlətləri ilə əməkdaşlıq əlaqələrini, gələcəkdə onların təşkilata üzv olması üçün taktiki hədəfləri müəyyənləşdirən “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı sənədini qəbul etdi. Bu proqram sayəsində Şərq bloku üzvləri NATO-nun hərbi-siyasi əməliyyatlarında iştirak edə biləcək, tezliklə təşkilata üzv olmasalar da, bu istiqamətdə konstruktiv əlaqə yaradacaqdı. “SNT”yə Şərqi Avropa, Qafqaz, Rusiya və Tacikistan xaric digər Mərkəzi Asiya ölkələri qoşuldular. Bu proqram böhranın idarə olunması, sülhün qorunmasına dəstək kimi məsələləri ön planda saxlayaraq, üzv ölkələrlə təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində informasiya mübadiləsi aparmaq, orduların NATO standartlarına uyğunlaşdırılması və kollektiv müdafiə sahəsində ümumi layihələrin hazırlanmasını həyata keçirməyi məqsəd qoymuşdur. Rusiya SNT-yə qoşulmaqda müxtəlif tərəddüdlər etsə də, 1994-cü ildə proqrama qoşulmuş daha sonra siyasi mövqeyinin dəfələrlə dəyişmişdir. (18, s. 415)

1990-cı illərin sonunda baş vermiş Bosniya böhranı zamanı və Kosovaya müdaxilədən sonra NATO-nun bölgədə mövqeyi daha da gücləndi. İttifaqın Şərqə

doğru genişlənməsi fonunda 1997-ci il Madrid görüşünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sammitdə Çexiya, Polşa və Macarıstanın təşkilata üzvlüyü məsələsi irəli sürüldü. Ancaq buna nail olmaq üçün ilk öncə Rusiya ilə münasibətləri tənzimləmək tələb olunurdu. Çünki Rusiya “genişlənmə” məsələsində aqressiv mövqedə idi və düşünülürdü ki, o, ABŞ və Qərb dövlətləri ilə münasibətləri korlaya bilər və yeni qarşıdurma şəraitini meydana gətirərdi. (53)

1999-cu il NATO üçün xüsusi əhəmiyyətli bir il oldu. Belə ki, həmin il qəbul edilən yeni konvensiyaya əsasən NATO-nun transformasiyası başladı. Sənədin 5- ci maddəsində qeyd olunurdu ki, NATO-nun istənilən münaqişəyə müdaxilə etmək ixtiyarı var. Bu isə ittifaqın əvvəlki “coğrafi limitlərini” aradan qaldırırdı. 1999-cu ildə baş verən digər vacib hadisə isə Çexiya, Macarıstan və Polşanın ittifaqa üzv qəbul olunması idi. Bununla yanaşı digər dövlətlərin-Latviya, Litva, Estoniya, Slovenya, Rumınyaya, Bolqarıstanın təşkilata daxil edilməsi üçün “yaşıl işıq” yandırıldı(66)

NATO –nun Şərqi doğru genişlənməsi coğrafi mahiyyət daşıyır, əslində nəinki NATO həmçinin Avropa İttifaqı da daxil olmaqla Qərb təsisatlarının ətrafına daha çox dövlətləri toplaması onun norma və dəyərlərinin bütün ərazilərə yayılması, oxşar rejimlərin yaranması və bu yolla təhlükəsiz mühitin formalaşması məqsədini ehtiva edir. Bu genişlənmənin bərabərində gətirdiyi kifayət qədər müsbət və mənfi tərəfləri də var. Belə ki, bir çoxları genişlənmənin faydadan çox ziyan gətirdiyini düşünür. Çünki Rusiya sərhədlərinə yaxınlaşdıqca onun qəzəbi də bir o qədər artır və regionun stabilliyi pozulur. Bunu biz Rusiya-Gürcüstan müharibəsi və Ukrayna böhranı timsalında aydın şəkildə görə bilərik. (66)

Ukraynada baş verən yeni geosiyasi proseslərdən sonra NATO , o cümlədən Avropa İttifaqı Şərqi doğru genişlənmək məsələsində daha ehtiyatlı siyasi xətt tutmağa başladı. Belə ki, NATO-nun baş katibi öz çıxışında ittifaqın genişlənməsi üçün elə də böyük imkanların olmadığını və yaxın gələcəkdə Gürcüstan və Ukraynanın təşkilata üzv qəbul edilməsi məsələsinin mümkünsüzlüyünü qeyd etmişdir(25)

1991-ci ildə müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetləri prezident Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, müasir Azərbaycan siyasətinin əsasında onun mövqelərinin müəyyən edilməsi və möhkəmləndirilməsi, ayrı-ayrı dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlarla müxtəlif sferalarda-siyasi, iqtisadi, humanitar sahədə faydalı əlaqələrin qurulması, milli təhlükəsizliyin qorunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, regional və beynəlxalq problemlərin birgə səylərlə aradan qaldırılması dayanır. Xarici siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi BMT, Avropa İttifaqı, NATO və digər regional və universal təşkilatlarla əməkdaşlıq təşkil edir. (6, s. 14)

Təhlükəsizlik məsələsi hər bir dövlətin xarici siyasətində əsas yeri tutur. O cümlədən, Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təhlükəsizlik məsələsi təşkil edir ki, bu sahədə NATO ilə əməkdaşlıq edilməsi balans yaradılmış siyasət üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Avroatlantik məkana inteqrasiya etməsi taktikasının seçilməsi eyni zamanda da regionda tarazlığın yaradılması siyasi strategiyanın əsasıdır. Sözsüz ki, burada müəyyən fikir ayrılıqları meydana çıxır. Belə ki, Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlıq etməsi məsələsi birmənalı qarşılanmır. Bu məsələyə dair fikirləri ümumiləşdirək: Əvvəla NATO müasir beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı yerə və rola malikdir, İttifaqın Cənubi Qafqazdakı proseslərə təsir edə bilmə imkanı var. Həmçinin Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilə bilməsi üçün imkanları mövcuddur. Bundan əlavə neft hasilatı və nəqlinin təhlükəsizliyinin təminatı üçün şərait yaranır. Xəzərin statusuna dair diplomatik-siyasi mübahisələrin həllində iştirak etmək imkanını da bu siyahıya əlavə etmək olar. Digər vacib bir məsələ isə Azərbaycan ordusunun qurumun standartlarına uyğunlaşdırılması imkanının olmasıdır. (24, s. 39)

İkinci siyasi baxışların tərəfdarları isə Şimali Atlantika alyansı ilə əməkdaşlığın Azərbaycan üçün yalnız olduğunu bəzi arqumentlər gətirərək müdafiə edir. Belə ki, onların fikrincə, NATO ayrı-ayrı xalqların təhlükəsizliyini deyil, təkcə ABŞ-ın geosiyasi maraqlarının təminatçısıdır. Onlar bu vəziyyəti ABŞ-ın Əfqanıstan və İraqa müdaxiləsi ilə izah edirlər. Digər bir faktor kimi isə ABŞ-ın regiondakı “neft

maraqları” ilə əlaqələndirilir. Belə ki, burada NATO ABŞ-n məqsədlərinə çatmaq üçün siyasi təsir vasitəsi kimi qiymətləndirilir. (24, s. 39)

Azərbaycanın xarici siyasətində birinci istiqamət üstünlük təşkil etmişdir. Beləliklə, Azərbaycanla NATO arasında qarşılıqlı münasibətlərin ilk təzahürləri 1992-ci ilin oktyabrında özünü göstərdi. Tərəflər arasında qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə edilmiş, ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı zərurəti qeyd olunmuşdur. 1994-cü ilə qədər ikitərəfli əməkdaşlıq səthi xarakter daşıyırdı. Lakin Respublikamızın ərazilərinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla o cümlədən, NATO ilə əməkdaşlıq etməsi zərurətini formalaşdırdı. Çünki NATO-nun nüfuzlu hərbi-siyasə təşkilat olaraq, Cənubi Qafqazdakı münasibətlərin həll edilməsinə təsir imkanlarının olması danılmaz faktır.(18, s. 419)

Beləliklə, NATO ilə əməkdaşlığın əsası prezident Heydər Əliyevin 1994-cü il tarixində “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” sənədinin imzalanması ilə qoyulmuşdur. Azərbaycanın NATO ilə fərdi tərəfdaşlığının məqsəd və prinsipləri Azərbaycanın SNT Təqdimat Sənədi (1996), Planlaşdırma və Analiz Prosesi (1997) və Fərdi Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planında (2004) öz əksini tapır. Bu sənədlərdə Azərbaycan Respublikası müdafiə və təhlükəsizlik sektoru islahatı, hərbi qüvvələrin NATO standartlarına uyğun inkişaf etdirilməsi, NATO əməliyyatlarında iştirak, enerji təhlükəsizliyinin təmini, meydana çıxan təhlükəsizlik çağırışları ilə mübarizə, eləcə də ətraf mühit və ictimai diplomatiya sahələrində əməkdaşlıq niyyətini ifadə etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın qarşılıqlı maraqlar əsasında NATO ilə əməkdaşlıq məsələsi Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası və Hərbi Doktrinasında öz əksini tapmışdır. (8).

Azərbaycan həmçinin NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak edir. Belə ki, 1999-cu ildə Kosovoda olan NATO-nun sülhməramlı əməliyyatlarına dəstək məqsədilə hərbi birlik göndərmişdir. 2003-cü ildən isə Əfqanıstanda sülh və sabitliyin bərqərar olunması əməliyyatlarında iştirak etməyə başlamışdır. Bu əməliyyatlarda iştirak vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri NATO qoşunları ilə ortaq əməliyyatlar keçirilməsi təcrübəsi əldə

etmiş, NATO standartları ilə yaxından tanış olmuş və sülhməramlı qoşunlarımızın peşəkarlıq səviyyəsini artırmışdır. (8)

Azərbaycan-NATO əməkdaşlığında yeni mərhələ faktiki olaraq 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra başlandı. Çünki Azərbaycan beynəlxalq terrorizmə qarşı fəal mübarizəyə başladı. Bununla da ABŞ da başda olmaqla NATO ilə ikitərəfli əlaqələr bir qədər də genişləndi. Əgər 2001-ci ilə qədər Azərbaycanla əməkdaşlıqda daha çox neft məsələsi diqqət mərkəzində idisə, artıq 2001-dən sonra bu tendensiya dəyişdi. Həmçinin ilk müsəlman ölkəsi olaraq terrorizmə qarşı beynəlxalq əməliyyatlarda Azərbaycanın iştirak etməsi, onun mövqeyini Qərbi dövlətləri ilə əməkdaşlıqda daha da möhkəmləndirdi. Bununla da, erməni terrorizmindən ziyan çəkmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə sivil ölkələrlə həmrəy olduğunu nümayiş etdirir. (17, s. 313)

Beynəlxalq təhlükəsizliyin tənzimlənməsi funksiyasını həyata keçirən NATO Cənubi Qafqaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycanla bu kontekstdə əməkdaşlıq edir. Cənubi Qafqazda SSRİ-dən qalma münaqişə ocaqları bu gün də öz dinamikliyini saxlayıb. Düzdür, NATO bu münaqişələrin həllində birbaşa rol oynamır, lakin o, vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirmək üçün xüsusi mandata malik olan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların söylərini dəstəkləyir. Münaqişələrin sülh yolu ilə həlli NATO-nun başlıca dəyərlərindən biridir. Nəzərə alsaq ki, Bu ərazilər Avropanın yaxın qonşuluğunda yerləşir, bu zaman həmin ərazilərdə sabitliyin mövcudluğunun nə üçün bu qədər əhəmiyyətli olduğu başa düşülür. (11, s.133)

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı NATO tərəfindən atılan önəmli addımlardan biri 2010-cu ildə prezident İlham Əliyevin də iştirak etdiyi Lissabon zirvə toplantısında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini və suverenliyini tanıdığını bir daha təsdiqləməsidir. NATO zirvə görüşündə Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin uzun müddət davam etməsindən narahatlığını bildirərək, onların NATO üçün ciddi təhlükə predmeti olduğunu bildirmişdir. Ermənistan prezidenti Sejj Sarkisyanın Lissabon Zirvə toplantısında iştirakdan imtina etməsinin də əsas səbəbi məhz NATO –nın beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü

təsdiqləməsi ilə iki tərəf arasında konstruktiv əlaqələrin mövcudluğunu göstərməsidir. (11, s. 58) Bundan başqa NATO 2012-ci il Çikaqo sammitinin yekun bəyannaməsinin 47-ci maddəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bir daha qeyd etdi. Münaqişələrin beynəlxalq hüquq norma və prinsipləri əsasında, BMT Xartiyası, Helsinki Yekun Aktı çərçivəsində həllinə dair dinc sözləri dəstəklədiyini vurğuladı. (22, s. 215)

Burada bir məsələ də qeyd edilməlidir ki, mürəkkəb bölgədə, bir çox dövlətlərin maraqları olduğu regionda xüsusilə, SSRİ-nin varisi hesab olunan, onun siyasətini həyata keçirən Rusiya ilə qonşuluqda olan bir dövlətin NATO ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurması Azərbaycanın xarici siyasətinin müstəqilliyindən xəbər verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan NATO ikitərəfli münasibətləri Azərbaycanın təşkilata üzv olması mahiyyətini daşımır. Onun balanslı siyasətini özündə təcəssüm etdirir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, münasibətlərin mövcud durumu Azərbaycan qarşısında duran hərbi təhlükəsizlik problemlərinin həllinə təsir edəcək səviyyədə deyildir. Məhz bu hədəfi Azərbaycan NATO ilə münasibətlərində özü üçün çıxış nöqtəsi qəbul etmişdir. (11, s. 58)

Qərbi alyansın Şərqi doğru genişlənməsi Avropa İttifaqının region ölkələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində proqramlar, qarşılıqlı əlaqələrin qurulması istiqamətində geniş spektrli siyasətin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunur. Belə ki, Soyuq müharibə dövründə “rəqibin əraziləri” olduğu üçün Avropa qitəsinin Şərqi hissəsi diqqətdən kənar qalmışdır. Lakin Sovet İttifaqının dağılması ilə birlikdə yaxın sərhədlərinə qeyri-stabilliyin olmasını özü üçün təhdid hesab edən Avropa İttifaqı təşkilatın genişlənməsi siyasətinə ehtiyac duymuş, nəinki Avropanın Şərqi eləcə də, Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərin qurulmasını özü üçün prioritet qəbul etmişdir. İlk dövrlərdə Avropa İttifaqının postsovet məkanına yanaşmasında müşahidə olunan tendensiyalardan biri, 1990-cı illərdə Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə əməkdaşlığın Baltikyanı və Qərbi MDB dövlətləri ilə müqayisədə çox aşağı olmasıdır. (14, s. 159)

2003-cü ildə Gürcüstanda başlayan geniş kütləvi çıxışlar, inqilab dalğaları Rusiya və Gürcüstan münasibətlərinin kəskinləşməsi Cənubi Qafqaz bölgəsinin

Avropanın “radarına” düşməsinə səbəb oldu. (71, s. 84)

Digər diqqət çəkən məqam isə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın fərqli iqtisadi, siyasi, strateji potensiala malik olmasına baxmayaraq, Avropa İttifaqının regiona yanaşmasında bu amil nəzərə alınmırdı, hətta əksər hallarda Gürcüstan və Ermənistanı prioritet əhəmiyyət verilirdi. Bu yanaşma açıq şəkildə Avropa İttifaqının tərəflərlə xüsusi müqavilələrin imzalanmasında və digər məsələlərdə özünü göstərirdi. (14, s.159)

XX əsrin əvvəllərində Baltıqyanı ölkələrin Avropa İttifaqına üzv qəbul edilməsi ilə təşkilatın sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Bununla da, Avropa İttifaqı yeni qonşular qazandı. Yaranmış vəziyyət Avropa İttifaqını öz yeni qonşuları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı daha da genişləndirmək istiqamətində səylər göstərmək zərurəti qarşısında qoydu. Bununla da, Avropa İttifaqı “ Daha geniş Avropa, Qonşu dövlətlərlə əlaqələrə dair yeni çərçivə təşəbbüsü” adlı proqram qəbul etdi. (40, s.135) “Avropa Qonşuluq Siyasəti” nin həyata keçirilməsində Aİ-nin əsas iki hədəfi var: Birincisi Təhlükəsizlik və sabillikdir, ikincisi isə Avropa dövlətlərinin neft və qazla təchizi məsələsidir. Təhlükəsizlik və sabilliyin təmin olunması məqsədilə Aİ ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı ehtiva edən proqramlar həyata keçirir. (71, s. 84)

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən prezident Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan siyasi strategiyasında qarşıya bir sıra mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoyuldu. Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması da bunun bir istiqaməti idi. Sözsüz ki, burada əsas məqsədlərdən biri Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi idi. 1996-cı ildə əsas “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” ilə qoyulan əlaqələr daha sonra ikitərəfli çərçivədə inkişaf etdirildi. Avropa İttifaqının “Avropa Qonşuluq Siyasəti” ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində bir qədər daha dərin əlaqələri ehtiva edirdi. Azərbaycanla birlikdə digər Cənubi Qafqaz ölkələri də 2004-cü ildən proqrama qoşuldu. Bu proqram çərçivəsində fəaliyyət planı təsdiq edilməmişdir ki, burada hər iki tərəfin əməkdaşlıq üçün müəyyən etdikləri prioritetlər qeyd olunmuşdur. Və sözsüz ki, Azərbaycanın fəaliyyət planında ilk sırada Dağlıq

Qarabağ probleminin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəzərə alınaraq həll edilməsi istiqamətində dəstək göstərilməsi qeyd olunmuşdur. (6, s. 322)

2008-ci il mayında Aİ-nin xarici işlər nazirlərinin Brüsseldə keçirilmiş görüşündə Polşa və İsveç tərəfindən “Şərqlə əməkdaşlıq” təşəbbüsü irəli sürülmüşdü. Bu təşəbbüs Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna, Moldova və Belarusu əhatə edir. Proqram çərçivəsində tərəfdaş ölkə ilə dərin islahatlar həyata keçirilməsi müqabilində Avropa bazarlarına sərbəst çıxış əldə etməsi və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan da 2009-cu ildə Praqada keçirilən zirvə görüşündə “Şərqlə əməkdaşlıq” proqramına qoşulmuşdur. (6, s. 324)

Şərqlə Əməkdaşlıq proqramı fərqli bir çərçivə idi. Belə ki, Avropa İttifaqı bu proqram çərçivəsində hər bir tərəfdaş ölkə ilə daha sıx əlaqələrin yaradılması məqsədilə ikitərəfli formatda mövcud tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişləri əvəzinə yeni assosiasiya sazişlərinin imzalanması, Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olduğu təqdirdə tərəfdaş ölkə ilə Dərin və Müfəssəl Azad Ticarət Zonasının yaradılması, həmçinin vizaların tədricən liberallaşdırılması, tərəfdaş ölkələrin və Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məqsədilə daha dərin əməkdaşlığın həyata keçirilməsini əhatə edir. Yəni burada Avropa İttifaqına üzvlük perspektivi yox, sadəcə bu qurumla dərin iqtisadi inteqrasiyanı nəzərdə tutan azad ticarət sazişi və assosiativ siyasi əməkdaşlıq vəd edirdi. (6, s. 324)

Azərbaycan-Avropa İttifaqı əlaqələri konstruktiv xarakter daşısa da, bəzən Avropanın Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyi diqqət çəkir. Məsələn, Şərqlə Əməkdaşlıq proqramının bütün üzvlərinin bərabərhüquqlu əsasda əməkdaşlığı qeyd olunsada da, 2015-ci il Riqa sammitində qəbul edilən yekun sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü barədə heç bir qeyd öz əksini tapmadı lakin Ukrayna, Moldova və Gürcüstandakı münaqişələrin bu ölkələrin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə dəstək açıq şəkildə ifadə olundu. (6, s. 347)

2017-ci ilin dekabr ayında Brüsseldə keçirilən növbəti zirvə görüşü göstərdi ki, Azərbaycan diplomatiyası böyük zəhmət hesabına uğur əldə edib. Ermənistan və ona havadarlıq edən dairələrin sammit ərəfəsi apardıqları anti-azərbaycan kampaniyası diplomatiyamızın çevikliyi və səmərəliliyi sayəsində puç oldu. Brüsseldə qəbul

edilən birgə bəyannamədə bütün ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmini birmənalı şəkildə vurğulandı. Bundan başqa, Prezident İlham Əliyevin dərin məzmunlu nitqi Azərbaycanın həm Avropa İttifaqı, həm də ümumiyyətlə, bütün beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətləri nə dərəcədə səmərəli qurduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Dövlət başçısının sammitdə ifadə etdiyi fikirlərin geosiyasi analizi belə bir fikri ortaya qoyur: “Tədricən beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın haqlı tələblərinin yerinə yetirilməsindən başqa çıxış yolu olmadığını anlayırlar. Gec, yaxud tez həqiqət öz yerini tutmalıdır. Xüsusilə, Avropa İttifaqı "Şərq tərəfdaşlığı" proqramında real nəticə almaq niyyətindədirsə, ikili standartları kənara qoyub, ədalətli mövqe tutmalıdır. Başqa variant qəbul edilən deyil. Bütün bu məqamlara görə, Brüssel sammitində qəbul edilən birgə bəyannamənin əhəmiyyətini etiraf etmək gərəkdir”. (37)

Bundan əlavə o da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan daha geniş miqyasda Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin qurulmasında maraqlıdır. Belə ki, rəsmi Bakı "Şərq tərəfdaşlığı" proqramında iştirak edən yeganə ölkədir ki, onun özünün təklif etdiyi əməkdaşlıq paketi var. Və onu Brüssel müzakirə üçün qəbul edib, əhəmiyyətli olduğu barədə fikrini də bildirib. (37)

Azərbaycanın tutduğu geostrateji xətt bir çox keçmiş sosialist respublikaları içərisində tam fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun yerləşdiyi geosiyasi mövqe və sahib olduğu problemlər onun çevik siyasət yeritməsi zərurətini formalaşdırdı. Prezident Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan və hazırda İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılan xarici siyasətin kökündə çox dərin geosiyasi analizlərin aparılması dayanır. Prezident İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrinə həsr olunan iclasındakı çıxışında qeyd edir: “Azərbaycan bu gün dünya miqyasında müstəqil siyasət aparan ölkələrdən biridir. Belə ölkələrin sayı çox deyil, xüsusilə əhali və ərazi baxımından böyük olmayan ölkələrə bu, o qədər də xas deyil. Biz isə müstəqillik yolu ilə gedirik və azad, müstəqil həyatımız bizim üçün hər şeydən üstündür”. (28)

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda əsas söz sahibi olan dövlət kimi çətin

və mürəkkəb geosiyasi şəraitdə müstəqil xarici siyasət həyata keçirir. Hazırda Azərbaycan mühüm geosiyasi məkan kimi regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dayaq nöqtəsi, ən perspektivli tərəfdaş hesab edilir. Bu gün Azərbaycan regionun yeganə ölkəsidir ki, düşünülmüş daxili və xarici siyasəti ilə həm inkişaf edir, iqtisadi sistemini təkmilləşdirir, həm də regional təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində ardıcıl və sistemli addımlar atır. Hazırda Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi enerji layihələri, regional inteqrasiyaya xidmət edən əməkdaşlıq formatları Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

FƏSİL 2. Yaxın və Orta Şərqdə geosiyasi reallıqların dəyişdirilməsi siyasəti və Azərbaycan

2.1. “Ərəb Baharı” və Azərbaycan

Bir neçə ildir ki, dünya geosiyasətində Yaxın Şərq faktoru ciddi yer tutur. Yaxın Şərqdə "Ərəb baharı" adlanan prosesin başlamasıyla dünyanın müasir geosiyasi mənzərəsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Məsələ burasındadır ki, Ərəb baharı adlanan bu "inqilab" dalğalarının əsl mahiyyəti tam aydın deyil. Ümumiyyətlə, baş verən bu proseslərin inqilab olub olmadığı belə tərəddüdlü məsələdir. Belə ki, bir çox elmi və ictimai-siyasi mənbələrdə Yaxın Şərqdəki hadisələr inqilab kimi müəyyən edilir. Buna baxmayaraq, ərəb ölkələrində baş verən kütləvi çıxışların Fransa, Rusiya, Kuba, Çindəki klassik inqilablardan fərqləndirən ən əsas amillərdən biri inqilablar üçün xarakterik olan subyektin və irimiqyaslı məqsədlərin olmamasıdır. Digər bir vacib amil inqilabların ictimai münasibətlərin sistemində və yaxud siyasi sistemin xarakterində kardinal dəyişikliklərə yol açmasıdır. (15)

2010-cu ilin sonunda Tunisdə kütləvi ixtişaşlarla başlanan və sürətlə digər ərəb ölkələrinə Misir, Liviya, Suriya və Yəmənə yayılaraq hakimiyyət və rejim dəyişikliyinə səbəb olan "ərəb baharı" nın baş vermə səbəbləri kimi işsizlik, korrupsiya, əhalinin aşağı həyat səviyyəsinin olması faktorları əsas götürülürdü. Lakin bu faktorlar dərinlən araşdırıldıqda əslində ərəb ölkələrini bürüyən bu çıxışların sadəcə həmin səbəblərdən ötrü yaranmadığı aydın olur. "Ərəb baharı"nı yaşayan ölkələrin əksəriyyətində inqilabdan öncə adambaşına düşən illik ümumi daxili məhsulun həcmi yüksək olsa da, əhalinin böyük əksəriyyətinin real həyat şəraiti kifayət qədər aşağı olub. Belə ki, 2010-cu ildə (20-24 yaşlı gənclər arasında) Misirdə işsizlik 43% təşkil edib, Tunis, Liviya və Yəməndə həmin göstərici 30% olub. (62, s 162)

Burada yayılmış digər bir tendensiya isə belədir: ölkələrin sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən işçilərin əksəriyyətini xaricilər təşkil etmiş və təhsilli gənclər iş

tapmaqda çətinliklə üzləşmişdir. Buna görə də üsyanların əsas hərəkətverici qüvvəsi qismində iş tapmaqda çətinlik çəkən gənclər çıxış etmişdir.

Bütün bu faktlar göstərir ki, ölkələrin iqtisadi-sosial problemləri az deyil, lakin bu səbəblər Ərəb baharının əsl mahiyyətini açmaq üçün kifayət etmir. Bütün bu faktorlar üsyanların başlanması üçün əsas ola bilər, ancaq demokratiyanın bərqərar edilməsi məsələsində acizdir. Nəzərə alsaq ki, Latın Amerikas, Asiya və Afrika ölkələrinin əksəriyyətində həyat səviyyəsi aşağıdır. O zaman bu proseslərin məhz Yaxın Şərqdə baş qaldırması maraqlıdır. (15)

Burada şübhəsiz ki, Yaxın Şərqi geosiyasi əhəmiyyətindən danışmaq lazım gəlir. Ərəb Baharının coğrafiyası dünyanın təbii ehtiyatlar baxımından ən zəngin bölgələrindən biridir. Neft və təbii qaz potensialı baxımından , üstəlik enerji daşıyıcılarının beynəlxalq bazarlara nəqli imkanı baxımından xüsusi əhəmiyyətli bölgə olması isə danılmazdır.(12)

Coğrafi yerləşməsinə görə Uzaq Şərq ilə Qərbi arasında aralıq mövqedə olması, xüsusilə Süveyş kanalı və Cəbəllütariq boğazı strateji əhəmiyyəti artıran amillərdəndir. Şərqlə Qərbi arasındakı ticarət əlaqələrində, xüsusilə enerji daşıyıcıların bu ərazilərdən nəqli regionu dünyadakı vacib dayaq nöqtəsinə çevirir. Bundan başqa Fələstin məsələsi, Əfqanıstan və İraq müharibələri, İranın nüvə proqramı kimi heç zaman gündəmdən düşməyən global xarakterli təhlükəsizlik problemləri mövcuddur. (12) Digər, ikinci bir məsələ isə islam amilidir. XX əsrin əvvəllərində təxminən 150-170 milyon insan islam dininə mənsub idi. Bu ümumi dünya əhalisinin 1/10-i demək idi. Müasir dünyada isə 1,5 milyard müsəlman yaşayır. Bu isə dünya əhalisinin ¼-i deməkdir. Digər bir amil Avropaya olan miqrasiyanın mühüm hissəsini Yaxın Şərqdən olan müsəlman miqrantların təşkil etməsi amilidir. (15)

Bugün Yaxın Şərqi bürüyən böhranların baş verməsinin kökündə iqtisadi, sosial, dini, etnik amillərdən daha çox, dünyanın ümumi geosiyasi mənzərəsini dəyişə bilmək iqtidarında olan dövlətlərin siyasi strategiyalarının gücünü görürük. Burada Barak Obama və onun müttəfiqlərinin Ərəb Baharına verdikləri dəstəyin kökündə isə ABŞ-ın əsas siyasi xəttini təşkil edən “rejimlərin

demokratikləşdirilməsi” məsələsidir. Ümumiyyətlə, bu yeni yaranmış siyasi konsepsiya deyil, soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra ABŞ buradakı avtoritar rejimlərin dəyişdirilməsi istiqamətində müxtəlif addımlar atırdı. Lakin bu rejimlərlə olan yaxın müttəfiqlik əlaqələri, xüsusilə, Ərəb Baharının başlanğıcında ABŞ ın səssizliyini qoruması fonunda özünü göstərirdi. (49)

ABŞ-ın bu məsələdəki siyasi yanaşması belədir: Yaxın Şərq bölgəsində ABŞ ilə arasının yaxşı olduğu, lakin demokratik olmayan rəhbərliklərin iqtidarda olması, əhalinin siyasi hüquqlarından sərbəst istifadə edə bilməsi mexanizminin olmaması və ABŞ-ın bu vəziyyətdə mövcud avtoritar iqtidarlara dəstək verməsi region daxilindəki radikalizmin meydana çıxmasında təsirli olmuşdur. Buna görə də, Mövcud rəhbərliklərin iqtidarda qalmağa davam etməsi və ABŞ-ın da buna göz yumması bölgə daxilində ABŞ əleyhdarlarının artmasına səbəb olur, bu isə, ABŞ-a qarşı radikal meyillərin güclənməsinə gətirib çıxarır. (49)

Lakin Ərəb Baharının gedişində və daha sonra baş verən hadisələr, ekstermizmin güclənməsi, müxtəlif dini ekstremist qrupların, Əl Qaidə, İŞİD kimi terror təşkilatlarının region daxilində daha da aktivləşməsi ABŞ-ın siyasi yanaşmasının dəqiq olmadığından xəbər verir.

ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinə 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonra əsaslı dəyişikliklər edilərək terrorçuluqla və ona dəstək verən rejimlərlə mübarizə aparılması, "diktator"- başqa sözlə, Ağ Evə sərf etməyən rejimlərin sistemli şəkildə devrilməsi xətti habelə regionun “demokratik” formada yenidən qurulması C.Buşun “Böyük Yaxın Şərq” konsepsiyasının təməlini təşkil etdi. (1)

“Böyük Yaxın Şərq” - demokratiya, islahat pərdəsi altında yeni müstəmləkəçilik layihəsi hazırda “Ərəb Baharı” kimi reallaşdırılır. “Bahar” ın ilk “meyvə” ləri artıq özünü büruzə vermişdir: regionda dövlət sərhədlərinin yeni konturları üzə çıxır. Artıq amerikalı strateqlər, məsələn, İraq və Suriyanın ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını şübhə altına alırlar. Bu iki ölkənin gələcəkdə dini-etnik baxımdan parçalanacağı da heç şübhəsiz ehtimallar arasındadır. (36)

Ümumiyyətlə, marağ doğuran digər məsələ burasındadır ki, ərəb ölkələrini bürüyən, siyasi rejimlərin dəyişilməsi ilə nəticələnən bu proseslər demokratiyanı bərqərar etdi, yoxsa, bu, yeni diktatorluqlara, avtoritar rejimlərə yol açan saxta demokratikləşmədir? Hadisələri təhlil etdikdə aydın olur ki, bu ölkələrdə baş verən qiyamlar demokratiya, həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, iqtisadi yüksəlişdən daha çox dərin izlər saxlayan və hər an yenidən alovlanma biləcək problemlər miras qoydu.

Elə inqilabın ilk illərində Tunisdə 2011-ci ilin yanvarında keçmiş prezident Zinə əl-Abidin Əlinin istefasından sonra yeni konstitusiya qəbul edildi, daha sonra parlament və prezident seçkiləri keçirildi. Buna baxmayaraq xalq arasındakı narazılıq azalmadı, hələ də sosial-iqtisadi vəziyyətdən narazı olan əhali ara-sıra etiraz aksiyaları keçirir, liberallar və qatı islamçılar isə öz tələbləri ilə hökumətə təzyiqləri artırır. (10) Bu hadisələrin bir qədər mürəkkəb forması Misirdə təzahür etdi. Misirdə baş verənlər Ərəb Baharının əsl mahiyyətini ortaya qoyurdu. Çünki Misirin geosiyasi mövqeyi onu regionda ABŞ üçün əsas dayaq nöqtəsinə çevirir. Misirin regiondakı önəmi, onun Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə İrana qarşı olan birlikdəliyi, həmçinin İsrailə olan yaxın əlaqələri fonunda öz təsdiqini tapır. (56)

2011-ci il yanvar ayından etibarən Tunisdə baş verən oxşar çıxışlar Misiri də bürüdü. 40 ildən çox müddətdə hakimiyyətdə olan Hüsni Mübarək istefa verməyə məcbur oldu və həbs edildi. Yenidən keçirilən prezident seçkilərində “Müsəlman Qardaşları”nın lideri olan Məhəmməd Mursi səs çoxluğunu toplayaraq, demokratik yolla hakimiyyətə gələn ilk ölkə lideri olmuşdur. Lakin görünən odur ki, Mursinin hakimiyyəti və siyasi təfəkkür və ideyaları Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəklənmədiyi üçün onun hakimiyyətə uzun çəkmədi. (43) Belə ki, hakimiyyətə gəldikdən sonra Mursi İsrail əleyhinə çıxışlar edərək, öz mövqeyini İsrail və dolayısı ilə Qərbə qarşı qoydu. Bu çıxışlar xüsusilə, Yaxın Şərq regionunda İsrailin əsas dəstəkçisi olan ABŞ tərəfindən sərt reaksiyalarla qarşılandı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Kemp Devid sazişi imzalandıqdan sonra Misirə hər il müəyyən miqdarda yardım edirdi. Mursinin sərt çıxışlarından sonra ABŞ tərəfi

həmin yardımın dayandırılacağı ilə bağlı açıqlama yayır. Mursi isə “Kemp Devid sazişinin şərtlərinə yenidən baxılmalıdır” şəklində çıxış edir və ABŞ-a qarşı kəskin mövqe nümayiş etdirir. (67) Kemp Devid sazişinə yenidən baxılması məsələsinin gündəmə gəlməsiylə tərəflər arasındakı vəziyyət bir qədər də qəlizləşdi. Belə ki, israilli əsgərlərin açdığı atəş nəticəsində 5 misirli əsgərin həlak olmasına cavab olaraq, Qahirədə İsrail səfirliyinə hücum, yerli polis hadisələrə müdaxilə etməməsi, səfirin ölkədən çıxarılması kimi hadisələr baş verdi. (68)

İsrailə münasibətlərin kəskinləşməsi, ABŞ-ın Misirdəki yeni hakimiyyətə qarşı mövqeyi, həmçinin, yardımın dayandırılması məsələsi xalq arasında mövcud hakimiyyətə qarşı növbəti inamsızlığı yaratdı. Məhəmməd Mursinin çevriliş yolu ilə hakimiyyətdən endirilməsi Ərəb Baharının dönüş nöqtəsi hesab olunur. Belə ki, baş verənlər Ərəb Baharı proseslərinin Yaxın Şərqdə demokratik rejimlərin yaratması məsələsini şübhə altında aldı. Misir tarixinə nəzər salsaq görərik ki, indiyə qədərki rejimlər çevriliş yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirib və Mursinin seçilməsinə qədər ölkədə hər hansı demokratik yolla seçkilər baş tutmayıb. Ancaq ilk dəfə keçirilən demokratik səsvermənin nəticəsində seçilən Mursinin yenidən, növbəti çevriliş vasitəsilə devrilməsi belə bir münasibəti təsdiqlədi ki, burada baş verən qiyamlar sadəcə xalqın öz iradəsinə əsasən səs verərək seçdiyi liderlərin hakimiyyətini təmin etməyə kifayət eləmir. (49) Buradan belə bir sual meydana gəldi: Bəs Qərbin də dəstəklədiyi demokratiya haradadır?

Daha sonra Ərəb Baharı dalğaları Liviyada baş verən kütləvi çıxışlarla ölkə ərazisinə yayıldı. Ərəb baharı proseslərinin gedişatında ilk dəfə Qərbin müdaxiləsi Liviyada baş tutdu. İlk öncə onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1969-cu ildə Liviyada mövcud olan İdris Əl-Sunasini devirərək hakimiyyətə gələn Qəddafi rejimi Ərəb Baharına “mərüz qalan” digər ölkələrdəki “idarə edilən diktatorluqlardan” fərqli olaraq, ABŞ və onun müttəfiqləri ilə əlaqələrində daim keçici uzlaşmalar içərisində olmuşdur. (50) Bu isə o deməkdir ki, istənilən halda Liviya ABŞ və Avropa İttifaqına qarşı itaətsizlik göstərə bilərdi. Buna görə də, Liviyadakı rejimin dəyişdirilməsi birbaşa Qərb müttəfiqlərinin marağında idi. Hələ Liviya və ABŞ münasibətləri 1980-90-cı illərdə Qəddafinin Corc Həbəşin

başçılığı ilə Fələstin Azadlıq Hərəkatına verdiyi maliyyə dəstəyinə görə heç də ürək açan deyildi. Üstəlik bu dəstəyin İsrailə qarşı duyulan nifrətin nəticəsi olaraq daha da radikal şəkil alması, ABŞ-ın Qəddafini terrorizmə dəstək verən lider kimi tanımasına, ona qarşı mübarizəsinə yol açmışdır. (45, s.72) Qəddafinin Yaxın Şərqdə yürütdüyü siyasətin əsas hədəfi ərəb dövlətlərinin birləşməsi ideyası təşkil edirdi. Yaxın tarixə nəzər salsaq, bu istiqamətdə atılan hərəkatların şahidi olaraq, məsələn, hələ 1971-ci ildə Ənvər Sədatla Liviya və Misirin birləşməsi ətrafında danışıqlara başlanması, bu danışıqlara Hafiz Əsədin də qoşulması ilə üç ölkənin birləşərək Ərəb Federasiyası yaratması gündəmə gəldi, tərəflər arasında yaranan müxtəlif anlaşılmazlıqların nəticəsində qərar rəsmi şəkildə qəbul edilsə də, praktikada öz təsdiqini tapmadı. Bu birləşməyə mane olan digər bir səbəb isə İran-İraq müharibəsində Liviya və Suriyanın Ərəb olmayan İrani müdafiə etməsi ilə başqa ərəb dövlətləri tərəfindən diplomatik izolyasiyaya məruz qalmasıdır. Daha bir misal kimi Qəddafinin 1980-ci illərdə Çad ilə imzaladığı dostluq müqaviləsinə əsasən orada başlayan vətəndaş müharibəsinə 6500 nəfərlik hərbi qüvvə ilə müdaxilə etməsindən sonra bu dövlətlə birləşdiyini elan etməsi regiondakı nüfuzunun zədələndiyini düşünən Fransanın daha sonra isə ABŞ-ın qəzəbinə səbəb olmuşdur. (45, s.72)

Bütün bu fikirləri ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Qəddafinin Yaxın Şərqdəki siyasəti, ərəb dövlətlərini birləşdimək ideyası, İsrailə qarşı olan düşmən mövqeyi, İrana dəstək verməsi kimi məsələlər, bu regionda maraqları olan ABŞ və Avropa dövlətləri tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmirdi. 2011-ci il yanvar ayında 200 nəfərlik dəstənin Bengazidə etiraz çıxışlarına başlaması ilə Ərəb baharı Liviyaya yayıldı. Yanvar ayında Liviyada başlayan etiraz hərəkatlarında insan hüquqları müdafiəçisi Fatih Turbelin Bengazidə öldürülməsi, Qəddafinin xalqa qarşı olan münasibəti, etirazların silah gücünə yatırılması cəhdi insan hüquqlarını pozduğuna görə Qərb tərəfindən şiddətlə qınandı. Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən fevral ayında öldürücü gücdən istifadə edilməsinə görə 1970 sayılı qətnamə qəbul edildi. (83)

Həmçinin Liviya iqtidarının bir çox nümayəndələrinə qarşı məhdudlaşdırıcı sanksiyalar qəbul edilmiş, daha sonra Təhlükəsizlik Şurasının 1973 sayılı növbəti qətnaməsi ilə Liviyanın uçuşdan azad bölgə elan edilməsi ilə havadan hərbi müdaxilələr həyata keçirilmişdir. (83) Görünür ki, əslində Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri heç də həmişə 20 ildən artıq gözləməyə məhkum deyil. Lazım gəldikə hətta dərhal 24 saat ərzində həyata keçirilə bilər. Burada digər bir məqam da var ki, mütləq qeyd edilməlidir, ölkə vətəndaşlarına şiddət həyata keçirdiyi üçün bütün kütləvi informasiya vasitələrində tənqid edilən Qəddafinin həmin silahların haradan gətirilməsi ilə bağlı heç bir qeyd verilmir. Bütün faktlar onu göstərir ki, burada istifadə edilən silahlar, heç şübhəsiz, “demokratiyanı yayan” Avropa dövlətləri və ABŞ tərəfindən gətirilmişdi. Belə aydın olur ki, ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtalya kimi dövlətlər Qəddafinin diktator rejimindən agah olduqları halda, özlərinə sərf etdiyində Qəddafi ilə karlı razılaşmalar əldə etməkdən heç də çəkinmirlər. (50)

Fransız hərbi hava qüvvələrinin müdaxiləsi ilə Qəddafinin mövqelərinə zərbələr endirildi. Daha sonra o, üsyançılar tərəfindən öldürüldü. Liviyada məsələ bununla da bitmədi. Liviya ərazisi İŞİD qüvvələrinin yayıldığı bölgəyə çevrildi. Bugün isə Liviyada 2 ayrı Hakimiyyət, 2 ayrı məclis var. Bu hökumətlər 2015-ci ildə Birləşmiş Millətlərin vasitəçiliyi ilə vahid mövqedən çıxış edəcəklərinə dair qərar qəbul etsələr də, ölkədə qarışıqlıq hələ də davam edir. (43)

Yaxın Şərqlə tarixən olduğu kimi bu gün də böyük dövlətlərin mübarizə meydanını xatırladaraq, dünyanın ən gərgin və böhranlı regionlarından birinə çevrilmişdir. Burada mövcud olan zəngin neft ehtiyatları və digər təbii sərvətlər böyük dövlətlərin və beynəlxalq güc mərkəzlərinin diqqətini daim bölgəyə cəlb edir. Eləcə də Azərbaycan kimi zəngin ehtiyatlara sahib olan və geosiyasi baxımdan fərqli maraqların mövcud olduğu dövlətlər daxili və xarici siyasəti həyata keçirərkən bütün bu faktorları nəzərə almalıdır. Təsadüfi deyil ki, bəzən Qərbdə dövlətlərinin Azərbaycana ikili yanaşması, məsələn, Dağlıq Qarabağla bağlı qəbul edilmiş qətnamələrə hələ də əməl edilməməsinə göz yumulması, həmçinin

Qərb təsisatlarının Azərbaycanla bağlı ikili yanaşması fonunda özünü göstərir. O cümlədən, baş verən yeni geosiyasi proseslərin Azərbaycana sıçraması da bəzi hadisələrdə özünü göstərdi.

Prezident İlham Əliyev 2016-cı ilin dövlət büdcəsinin hazırlığı ilə bağlı olan müşavirədə bu məsələlərlə bağlı çıxışında söyləmişdir: “Bu gün Yaxın Şərqdə həyata keçirilən ssenarilər Azərbaycan üçün də hazırlanmışdır. 2011-ci ildə, 2012-ci ildə bəzi xarici dairələr Azərbaycanda “Ərəb baharı”nın yaranmasından söhbət açırdılar və deyirdilər ki, bu, qaçılmazdır. Bu istiqamətdə külli miqdarda vəsait xərclənmiş, dövlət ərazisində qarışıqlıq yaradılması cəhdləri edilmişdi” (5)

Beləliklə, 2011-ci ildən başlayan və hələ də Suriyada davam edən bu çaxnaşmalar Yaxın Şərq ölkələrinə nə qazandırdı?, yaxud, daha doğrusu Ərəb Baharı kimlərə qazanc gətirdi? 2011-2014-cü illərdə "Ərəb baharı"nın təsir etdiyi ölkələr bütövlükdə 800 milyard ABŞ dolları həcmində zərər görüblər. (41) Etiraf edək ki, bu, kifayət qədər böyük rəqəmdir. Özü də bu, həmin prosesin yalnız maliyyə tərəfini ifadə edir. Daha çox narahat edən isə "Ərəb baharı"nın geniş kontekstdə geosiyasi, mədəni, sosial-psixoloji nəticələridir. Bu gün Ərəb dünyasının ümumi mənzərəsi həqiqətən də, ürək dağlayıcıdır. Baş qaldırmış etirazların uğursuz başa çatması regiona "İnkişaf və demokratiya gətirməyə çalışan" bir sıra Qərb dövlətlərinin əslində, imperialist mövqedən çıxış etdiklərini təsdiqləyir. “Rejimlərin demokratikləşməsi altında yeridilən ekspansiya siyasəti bundan əvvəl İraq və Əfqanıstanda süquta uğramışdı. İraqda on ildən artıq müddətində "kimyəvi silah istehsalı zavodlarının axtarışı" heç bir nəticə vermədi. Liviya, Tunis, Misir "inqilablar"ının nəticələri isə göz qabağındadır. İnqilabların baş verdiyi, hakimiyyətlərin əvəzləndiyi ərəb ölkələrinin sonu görünməyən qeyri-sabitlik, iqtisadi tənəzzül, xaos və anarxiya girdabına sürükləndi, bu inqilablar faktiki olaraq xalqlara çoxsaylı problemlər gətirdi.

2.2. Suriya münaqişəsi və Azərbaycanın siyasi yanaşması

“Ərəb Baharı” dalğası Tunis, Misir, Liviya, Yəməndən sonra Suriyaya da yayıldı. Suriyada başlayan bu proseslər digərlərindən fərqli olaraq, daha mürəkkəb xarakter aldı. Türkiyə, İraq, İordaniya, İsrail və Livanla sərhəddə yerləşməsi, Şərqi Aralıq dənizinə çıxışının olması, Suriyanı Yaxın Şərq və Ərəb dünyasında geosiyasi baxımdan mühüm əraziyə çevirir. Yerləşdiyi geosiyasi mövqeyindən, tarixi, dini, etnik və digər motivlərdən irəli gələrək Suriyada müxtəlif maraq qrupları toqquşdular. Qlobal-ABŞ, Rusiya, Avropa İttifaqı, Çin və regional-Türkiyə, İran, İsrail kimi maraq qruplarının ölkə ilə bağlı yanaşması və planları fərqli olduğundan bugün Suriyadakı miqrant böhranı, terrorizm, qanlı toqquşmalar, günahsız insanların öldürülməsi kimi ümumi mənzərə formalaşdırıldı. Ərəb Baharı proseslərinin heç də təsadüfi xarakter daşmadığı və maraqlara uyğun gedişatın müəyyən edilməsi, hər bir ölkəyə fərdi yanaşmanın mövcudluğunda hiss olundu. Bir nümunə kimi qeyd edək ki, Bəhreində də analoji çıxışlar başlayanda ABŞ və onun regional müttəfiqi Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən yerində yatırıldı və ictimaiyyətə “sünni-şiə” qruplaşmaları arasındakı sıradan bir toqquşma kimi təqdim edildi. Beləliklə, mövcud hakimiyyət dəyişikliyi İranın region daxilindəki mövqeyini gücləndirə biləcəyi üçün, eyni zamanda enerji məsələsində ABŞ-ın xüsusi maraqları olan Bəhreində hakimiyyət dəyişikliyi heç də prioritet deyildi. Buna görə də ölkədə “baharın gəlişi” hiss edilmədi. (44)

Bunun tam əksi olaraq qeyd edək ki, yerləşdiyi geosiyasi mövqedən, böyük dövlətlərinin toqquşan maraqlarından, həmçinin dövlət daxilindəki müxtəlif maraq qruplarının mövcudluğu, dini, etnik motivlərdən, və digər səbəblərdən asılı olaraq, Ərəb Baharının ən sərt və radikal formasına Suriyada şahid olundu. Suriyadakı etiraz dalğalarının başlanmasının ümumi səbəbi təkcə onun yaxın tarixdəki siyasi konyukturasından irəli gəlmir, özündə müxtəlif dinamikaları birləşdirir. Buradakı

etirazlar da digər Ərəb ölkələrindəki çıxışlarla eyni motivlərə əsaslanır, iqtisadi durğunluq, mövcud rejimdən narazılıq və s.

2000-ci ildə Hafiz Əsədin ölümündən sonra oğlu Bəşər Əsəd ölkədə keçirilən seçkilərdə 97% səs toplayaraq növbəti prezidenti seçildi. (79) Qərbdə təhsil alması, özbaşnalığa qarşı mübarizə aparması kimi səbəblərə görə xalq Bəşər Əsədin hakimiyyətə gəlməsini pozitiv qiymətləndirirdi. Qərb təhsili almış Bəşər Əsəd öz çıxışlarında Suriya iqtisadiyyatının modernləşməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə istiqamətində islahatlar həyata keçirəcəyinə dair vədlər vermişdi (79) Etirazın başlanmasına səbəb kimi də Bəşər Əsədin hakimiyyətə gələrkən həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində iqtisadi reformasiyalar keçirəcəyini lakin bunun praktikada öz təsdiqini tapmaması göstərilir.

Dünya Bankının Suriya ilə bağlı göstəricilərinə əsasən, vətəndaş müharibəsi başlamamışdan əvvəl ölkədə adambaşına düşən ÜDM 1900 dollar, inflyasiya səviyyəsi 12% olmuşdur. (65) Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Suriyanın həmin dövr üçün yaşadığı iqtisadi sıxıntılar bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə paralel olmuşdur. Buna görə də, iqtisadi faktorlar tək başına burada baş verən və hələ də davam etməkdə olan böhranın əsl səbəbini izah etməkdə yetərsizdir.

Suriyada Baas rejiminə qarşı islahat tələblərilə başlayan xalq hərəkatını iqtidarın silah gücünə yatırmaq cəhdi müxalifətin rejimə olan qəzəbini artırdı və çıxışlarda rejimin devrilməsi tələbləri səslənməyə başladı. Əhalinin sürətli silahlanması ilə münaqişə genişləndi və ölkə vətəndaş müharibəsinə yuvarlandı. 2012-ci ildə artıq paytaxt Dəməşqdə və Hələb şəhərində iqtidar və müxalifət arasında şiddətli döyüşlər başladı. (31)

Qısa müddət ərzində müxalif qüvvələrdən ibarət Azad Suriya Ordusu yaradıldı və rejim tərəfdarları ilə silahlı münaqişələr zamanla daha da kəskinləşdi. Ordunun qurucusu olan Əl Əsəd, müharibə başladıqdan sonra Türkiyəyə qaçmış və qüvvələri buradan idarə etməyə başlamışdır. (52) Buradan da aydın olur ki, münaqişənin başlanğıcından Türkiyə müxalif qüvvələrinə yaxından dəstək göstərmişdir. Həmçinin Azad Suriya Ordusunun bütün müxalifəti birləşdirərək bir çətir altında toplanması məqsədilə, Qərb dövlətləri və Türkiyənin 2012-ci il

dekabr ayında Antalyada iclası keçirildi. İclasda bütün müxalif qüvələri birləşdirəcək “Yüksək Hərbi Şura” yaradıldı. Lakin zamanla müxalif qüvvələr arasındakı fikir ayrılığı yarandı, parçalanmalar baş verdi, “cihadçı” qruplaşmalarla əməkdaşlıq əlaqələri quruldu. İŞİD terror qruplaşmasının bölgədə aktivləşməsi ilə Azad Suriya Ordusuna Qərb tərəfindən edilən dəstək də azaldı. Çünki ABŞ İŞİD-ə qarşı PKK və onun Suriyada uzantısı olan PYD-ə dəstək proqramını həyata keçirməyə başladı. Müxalif qüvvələrin başçısı Əl Əsəd qeyd edirdi ki, ABŞ “sadəcə 54 müxalifə silah təlimi keçdiyi halda, Suriyanın cənubunda yaşayan 8 min terroristin profesional hərbiçi olması üçün mütəmadi təlimlər keçirir”. (52)

Suriya müharibəsinin ikinci ilində radikal qüvvə qismində İŞİD-in bölgədə aktivləşməsi, zamanla beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid altında qoymağa başladı. Artıq İŞİD-in nəzarətdən çıxması regional və qlobal səviyyədə bütün dövlətləri narahat edir. İŞİD-in mövcud olduğu bölgədə hakimiyyət boşluğu var və belə bir mühit ekstremist qüvvələrin fəallaşması üçün “münbit şərait”ə malikdir. Özünü “İslam Dövləti” adlandıran qruplaşma bölgədə yaranmış qeyri-sabitliyi effektiv qiymətləndirə bilmiş və öz məqsədlərinə çatmaq üçün amansız bir mübarizəyə başlamışdır. Suriyadakı qarışıqlıqdan məharətlə faydalanan qruplaşma xalqın dəstəyini almaq üçün dini-məzhəb ayrılıqlarından siyasi bir vasitə kimi istifadə etməyə qadir olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasət təkçə İŞİD-in oyunu deyil, İraq Əl Qaidəsi və Zərkavi də 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi zamanı burada İslam dövləti qurmaq üçün məzhəb ayrılıqlarından istifadə etməyə çalışmışdır. Zərkavinin yaratdığı xaos və radikalizm ABŞ-ın İraqda yaratdığı “Müvəqqəti Koalisiya Hökuməti” nin qərarvermə proseslərinə də müdaxiləsinə şərait yaradırdı. (48)

ABŞ işğalından indiyə qədər İŞİD koalisiya qüvvələrinə, bölgədəki şüalərə qarşı mübarizə aparırdı. 2013-cü ildə Suriyada vətəndaş müharibəsinin qızışmasıyla buradakı qarışıqlıqdan istifadə edərək Suriya-İraq sərhədində neftlə zəngin əraziləri tutdu, buarada maliyyə dəstəyi əldə etdi, ətrafına çoxlu sayda insan topladı. Mosul, Fellucə, Ramadini öz nəzarəti altına aldı. Daha sonra terrorçular İraq ərazisində nəzarəti ələ keçirərək, Bağdada qədər irəlilədi. Bunula

qalmayıb, qarşısına çıxan bütün insanları vəhşicəsinə öldürür, əsirlər götürərək onlara işgəncələr verirdi. İŞİD İraq ərazisində dövlət bayraqlarının yerinə öz bayraqlarını asmağa başladı və “şəriət qaydaları” idarə edilən dövlət yaratdığını elan etdi. (58, s. 20)

İraq İslam Dövləti terror təşkilatının rəhbəri Əbu Bəkir Əl Bağdadinin təlimatına əsasən təşkilat sıralarındakı suriyalı və xaricilərin Suriyadakı boşluqdan faydalanaraq təşkilatlanması üçün ora göndərdi. Buradakı təşkilata Əl Colani rəhbərlik edirdi və özünü Əl Nüsra Cəbhəsi adlandırırdı. Suriyada qısa müddət ərzində silahlanan və ətrafına çoxlu sayda insan toplayan qruplaşma Əsəd rejiminə qarşı təsirli əməliyyatlar həyata keçirərək, çox keçmədi ki, rejimə qarşı mübarizə aparan müxalifətin ən güclü qruplarından birinə çevrildi. (58, s. 24) Beləliklə, 2011-ci ildən iki tərəf arasında başlayan münaqişə kənar müdaxilələrin də nəticəsində artıq 7 ildir ki, davam edir. Bu müddət ərzində 250 min insan həlak olub, 1.2 milyon insan yaralanıb, 4.9 milyon insan isə rəsmi şəkildə qaçqın kimi qeydiyyatdan keçmişdir. (81)

Suriyada baş verən böhranın digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə şiddətli hal alması bir neçə geosiyasi faktor üzrə izah edilməlidir. İlk öncə onu qeyd edək ki, buradakı rejim dəyişikliyi məsələsində böyük dövlətlər bir-birinə əks olan iki qütb şəklində birləşdi. Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistan, ABŞ və Avropa İttifaqı Bəşər Əsəd rejiminə son qoyulmasının, İran, Rusiya isə mövcud hakimiyyətin qorunmasının tərəfdardır. Suriyada davam edən böhranın bu qədər mürəkbə hala düşməsinin əsas səbəbləri kimi həmin dövlətlərin Suriya ilə olan münasibəti və regiondakı maraqları baxımından təhlil edilməlidir.

Suriya İranın Ərəb dünyasındakı yeganə müttəfiqidir. 1979-cu ildən iki dövlət arasındakı əlaqələr bugünədək öz dinamikasını qoruya bilmişdir. Bölgədə bir-birə tarixən və bugün də dəstək olan iki şiə rejimli dövlət kimi, əlaqələrinin kökündə dini-məzhəb faktorları əsas təsir vasitəsi kimi qiymətləndirilsə də, hər bir dövlətin siyasi maraqlarının olması məsələnin əsl mahiyyətidir.

Suriya 1979-cu ildə şah rejimi devrildikdən sonra İrani Sovet İttifaqı və Pakistandan sonra tanıyan 3-cü dövlət olmuşdur. (56) Suriya Baas partiyasının

ərəb millətçiliyinə əsaslanmasına və Ərəb-fars ideoloji qarşıdurmasına baxmayaraq, İran-İraq müharibəsində İrani dəstəkləyən yeganə ərəb dövləti olmuşdur. 2003-cü ildə ABŞ-ın müdaxiləsi ilə İraqdakı Səddam rejiminin devrilməsi Suriya və İran üçün ortaq bir düşmənin aradan qalxması şəklində qiymətləndirilmişdir.

Bundan əlavə, hər iki dövlət də Livanda Hizbullahı, Fələstində isə Həması dəstəkləyir. (78) 2010-cu ildə İran, İslam coğrafiyasında baş verən üsyanları dəstəkləyən bəyanatlar verirdi. Belə ki, Bölgədəki hərəkatları "İslam oyanışı" adlandıran İran rəsmiləri hadisələri müsəlman xalqlarının "Qərbin dəstəklədiyi diktatorluqlar"a reaksiyası kimi qiymətləndirərək, 1979-cu il İran inqilabına bənzədirdi. (56) Lakin zamanla aydın oldu ki, baş verən proseslər əslində tam olaraq xalqın iradəsini təcəssüm etdirmir və burada böyük geosiyasi oyun mövcuddur. Belə olan halda, Suriyadakı rejimin dəyişdirilməsi fonunda Qərbin regionda aktivlik göstərməsi İrani narahat etməyə başladı. Onun Yaxın Şərqdəki müttəfiqini itirmək qorxusu isə İranın Suriyadakı proseslərə müdaxilə etməsini şərtləndirdi. Digər məsələ isə, Qərbin dəstəyi ilə Yaxın Şərqdəki rejim dəyişiklikləri sırasının İrana gəlib çatması ehtimalıdır ki, bunun qarşısını almaq üçün İran bütün gücü ilə Əsəd rejimini sonuna qədər dəstəkləyir. ABŞ və İsrailə qarşı siyasi mövqe, regional və milli təhlükəsizlik kontekstində iki tərəfin də əməkdaşlığını şərtləndirmişdir.

Rusiyaya gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Suriya ilə olan əlaqələrin tarixi çox əvvəllərə-SSRİ dövrünə gedib çıxır. Yaxın Şərq bölgəsi soyuq müharibə illərində ABŞ və SSRİ arasındakı əsas rəqabət zonasına çevrilmişdi. 1950-ci illərdəki İran inqilabı, Fələstin və Ərəb dövlətləri ilə müharibələrdə SSRİ ABŞ-a əks olan mövqedə dayanırdı. Suriyanın Ərəb coğrafiyasındakı geosiyasi mövqeyi-Aralıq dənizinə birbaşa çıxışın olması isə Rusiyaya "isti sulara çıxış" üçün xüsusi əhəmiyyətli olmuşdur. Bu əlaqələr Misir və İsrail arasında Kemp Devid sazişi imzlandıqdan sonra daha da dərinləşdi. Belə ki, 1980-ci ildə Suriya və SSRİ arasında "Dostluq və Əməkdaşlıq" haqqında saziş imzalandı. Bu sazişin şərtlərinə əsasən, İsrailin Suriyaya mümkün müdaxiləsi zamanı Rusiya müttəfiqinə hərbi

yardım göstərərək dəstəkləməli idi. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Suriya ərazisində rus hərbi bazaları var və bu Rusiyanın bölgədəki proseslərə müdaxilə potensialını artırır. (55)

SSRİ-nin dağılmasından sonra pragmatik siyasət yürütməyə çalışan Suriya zaman-zaman Qərbə meyil etdiyi üçün Rusiya ilə arasında müəyyən qədər soyuqluq yaranmışdır. 2000-ci ildə Putinin hakimiyyətə gəlməsiylə bu əlaqələr yenidən gücləndi. Çünki Putinin xarici siyasəti Rusiyanın əvvəlki nüfuzunun bərpa olunması iqtiqamətində qurulmuşdu. Buna görə də, Yaxın Şərqdə əsas müttəfiqi olan Suriya ilə əlaqələrin güclənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bundan əlavə, Rusiya Ərəb baharını avtoritar rejimlər üçün təhlükə qismində görmüşdür, buna görə də, Suriyada Bəşər Əsəd rejiminin saxlanması onun üçün vacibdir.

2015-ci ildə Rusiya Federasiya Şurası Suriyaya havadan hərbi dəstək göstərilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi və bunula da, müharibədə aktiv iştirak etməyə başladı. Qərarın qəbul edilməsində əsas hədəf kimi Suriyanın İŞİD-dən təmizlənməsi göstərilirdi. Qeyd olundu ki, Rusiya və MDB ölkələri vətəndaşları arasında İŞİD-ə qoşulmuş şəxslərin sayı daim artır və bununla əlaqədar qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir. (30)

Rusiyanın köməyi ilə bölgədə İŞİD-in mövqeləri qismən zəifləndi. Hərçənd ki, Qərb ölkələri Moskvanı Suriyadakı mütədil müxalifəti də hədəfləməkdə təqsirləndirirdi. (29) “Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə” adı ilə başlayan hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsində yeganə səbəb əlbəttə ki bu deyildi. Hər halda qeyd edilməlidir ki, Bəşər Əsədin müraciətindən sonra Suriyadakı əməliyyatlarda yaxından iştirak edən Rusiya ölkədə rejimin saxlanmasında böyük rol oynadı. (29) Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrov çıxışında qeyd etmişdir ki, Moskva-Dəməşq arasındakı silah satışı Sovet İttifaqı vaxtından mövcud idi. Bugün Moskva Suriyaya eyni dəstəyi göstərir. 2011-ci ildə Suriyaya 1 milyard dollar dəyərində silah satışını həyata keçirən Moskva, bunu Suriyanın xarici təhdidlərdən qorumaq məqsədilə həyata keçirdiyini söyləmişdir. (76)

Yaxın Şərqdə Suriya böhranında iştirak ilə Rusiya bölgədə mühüm rol oynayan əsas aktorlardan birinə çevrildi. Ukrayna məsələsində mövqeləri zədələnmiş Rusiya artıq Suriyadakı proseslərin gedişatında üstünlüyü əla aldı. Hal-hazırda Suriyanın taleyinin həll olunmasında Qərblilər liderləri Rusiya ilə eyni masa arxasında oturmağa məcburdular. Bugün Suriyada Qlobal səviyyədə demokratikləşmə hərəkatlarını dəstəkləyən aktorlar ilə avtoritar rejimə dəstək verən aktorlar arasında mübarizə gedir. Suriya böhranı deməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə Rusiya və Çinin də daxili işlərinə müdaxilə həyata keçirilə bilər. BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan hər iki dövlətin Suriyaya müdaxilə ilə bağlı qərarlara veto qoymasını bu şəkildə qiymətləndirmək düzgün hesab olunardı. (46)

Suriya münaqişəsində rol oynayan təsirli dövlətlərdən biri rolunu etirazların başlandığı ilk anlardan Suriya müxalifətinə açıq dəstək göstərməsi ilə regional güc şəklində Türkiyə oynayır. Türkiyə və bütövlükdə ərəb dünyası xalqın iqtisadi və sosial tələblərini dəstəkləyir və Baas rejiminin devrilməsi tərəfdarıdır. Türkiyənin yaxın qonşuluğunda yerləşən Suriyada münaqişənin əvvəllərindən etibarən Ankara buradakı proseslərə müdaxilə etmək ehtiyacı hiss etmişdir. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin tarixən mövcud olmuş əlaqələrinə baxsaq, kifayət qədər problemlə məqamların olduğunu şahidi olarıq. Bunlardan ilki Hələb şəhəri ilə bağlı olan ərazi problemi nümunəsində, digəri Dəclə və Fərat çayı ilə bağlı su problemi, həmçinin, PKK-ya Suriya tərəfindən dövlət səviyyəsində dəstəyin göstərilməsi məqamı da başqa bir istiqaməti əhatə edir. Xüsusilə, 1998-ci ildə Türkiyə PKK lideri Abdullah Öcalanı təslim etmədiyi halda Suriyaya qarşı müharibəyə başlayacağı ilə təhdid etməsi tərəflər arasındakı münasibəti pik həddə çatdırdı. (55)

Suriya böhranı, bölgənin yerli və qlobal səviyyədə toqquşmalara səbəb olması, Yerli kürdlərin aktivləşməsi və Yaxın Şərqdə yeni dayaq nöqtəsi formalaşdırması, şiə-sünni gərginliyi, qaçqınlar problemi Türkiyənin cənubunda qeyri-sabitlik yaratmışdır. Suriya müharibəsi bir çox aspekti ilə beynəlxalq münasibətlərdə yeni tendensiyalar formalaşdırdı. Müharibənin gedişində Bəşər Əsədi müdafiə edən İran və Rusiya ilə Suriya Azadlıq Ordusunu dəstəkləyən Türkiyə arasında yaxınlaşma baş verdi. İki fərqli bloku təşkil edən dövlətlərin bir

ayraya gəlməsini şərtləndirən bir sıra səbəblər var. Hər iki dövlət-Türkiyə və İran regionun aparıcı qüvvələridir. Qlobal güclər regionda sadəcə təsir dairələrini artırmaq məqsədi güdürsə, Türkiyə və İran kimi Suriya ilə yaxın qonşuluqda yerləşən dövlətlər məsələni öz milli təhlükəsizliyi kontekstində təhlil edirlər. Sırr deyil ki, hər iki ölkənin də kürdlərlə problemi var. Xüsusilə, İraqın şimalında kürd muxtariyyətinin referendum keçirməsinin ardından Türkiyə prezidenti Ərdoğanın Tehrana səfəri, bu problemə qarşı birgə mübarizə aparmağın məqsədəuyğun olduğu qənaətinə gətirir. Bölgədəki müxtəlif kürd qruplaşmalarının ABŞ və Avropa İttifaqının bəzi dövlətləri tərəfindən mailliyələşdirilməsi də şübhəsizdir (42).

Türkiyə və İran yaxınlaşmasının digər bir səbəbi də, həmin ölkələrdəki separatizmin alovlandırılmasıdır. Belə ki, Parisdə yerləşən "İran milli azadlıq ordusu"ndan başqa, Tehrana qarşı mübarizə aparan bir neçə radikal kürd qruplaşması da mövcuddur. Onlar: İran Kürdüstanı Demokratik Partiyası, Kürdüstanın Azadlığı Partiyası, İran Kürdüstanının Birləşmiş Partiyasıdır. 2016-cı ilin iyun ayında həmin qruplaşmaların İranda fəallığı kəskin artdı, silahlı toqquşmalar baş verdi. Bundan başqa Səudiyyə Ərəbistanı kəşfiyyatının keçmiş şefi Türki bin Feysəl "İran milli azadlıq ordusu"nun konfransında "Tehran rejimini çökdürməyə" çağırırdı. (33)

Türkiyədə hərbi çevriliş cəhdinin baş verməsi də Qərblə əlaqələndirilir. (33) Buradan belə aydın olur ki, Hər iki dövlətə də Yaxın Şərqdəki digər dövlətlərdə olduğu kimi eyni planlar hazırlanırdı. Bu da təbii olaraq supergüclərin Yaxın Şərqdə həyata keçirmək istədiyi destruktiv planlara qarşı region dövlətlərinin əməkdaşlığını zəruri edir. Həmçinin Suriyada PKK-ya verilən dəstək Türkiyənin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradır.

ABŞ-n İŞİD-ə qarşı mübarizədə kürdləri dəstəkləməsi Ankaranı ciddi narahat edir. ABŞ Kobani şəhərində İŞİD-ə qarşı vuruşan kürdlərə dəstək verdiyini rəsmi şəkildə açıqlamış, bu isə Türkiyəni haqlı olaraq narahat etmişdi. Prezident Erdoğan buna münasibətini belə ifadə edib: "hər hansısa terror qruplaşmasını məhv etmək üçün digər terror təşkilatını silahlandırmaq, onlara

maliyyə və tibbi yardım göstərmək nə dərəcədə düzgündür?” (2) Bundan əlavə Erdoğan qeyd etmişdir ki, “Birləşmiş Ştatların və NATO alyansındakı müttəfiqlərimizin bizim terror təşkilatlarına dəstək verəcəyimizi gözləmələri yanlış olardı. Bizim buna razılıq verməyimiz sadəcə olaraq mümkün deyil”.(2) Bütün bu sözlər 2016-cı il avqust ayında Ankaranın öz sərhədlərinə yaxın ərazilərində İŞİD terrorçularının dəf edilməsi istiqamətində “Fərat Qalxanı” əməliyyatını həyata keçirməyə başlaması ilə praktik şəkildə təsdiqini tapdı.

2018-ci ilin ilk ayında Afrinin PKK-nın Suriyadakı qolu olan YPG terrorçularından təmizlənməsi məqsədilə həyata keçirilən “Zeytun Budağı” əməliyyatı isə Türkiyənin beynəlxalq terrorizmlə mübarizə sahəsində əldə etdiyi böyük uğur kimi tarixə düşdü.“(13)

Türkiyənin Suriyada güclənməsi və terrorla mübarizəsi isə ən çox ABŞ-ı narahat edir. Belə ki, sirr deyil ki, ABŞ Türkiyənin Suriya ilə sərhədi boyunca terror dəhlizi yaratmağı planlayırdı. Buna görə də, Ankaranın Suriyada həyata keçirdiyi əməliyyatlar ən çox ABŞ-ın maraqları ilə toqquşur. (39) “Zeytun budağı” əməliyyatının nəticələrinə ilk reaksiya Vaşinqtondan gəldi. ABŞ Dövlət Departamenti və Müdafiə Nazirliyi dərhal bəyanatla çıxış edərək Afrindən gələn məlumatlardan “dərindən narahatlığını ifadə etdi”. Narahatlığın səbəblərindən biri kimi dinc əhalinin böyük bir hissəsinin köçkün vəziyyətinə düşməsi və bölgədə humanitar vəziyyətin pisləşməsi göstərilir. Narahatlığın başqa bir səbəbi Suriyanın şimal-qərbində baş verən hadisələrin “diqqəti İŞİD-in darmadağın edilməsi kampaniyasından yayındırması”dır. (34) Qlobal güc kimi Suriya münaqişəsində əhəmiyyətli mövqeyə sahib olan ABŞ-ın sözsüz ki, əsas marağı bölgədə öz təsirini daim qorumaqdır. Ərəb baharı adı ilə demokratik dəyərlərin yayılması ideyası da ele bu maraqlara xidmət edir. ABŞ və Suriya münasibətləri ABŞ-n bölgədə İsrailə olan müttəfiqliyi, Suriyanın İranla əməkdaşlığı fonunda daim gərgin dinamikada olmuşdur. 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ prezidenti C.Buş Suriyanı Hizbullah və Həmasa yardım etməsilə beynəlxalq terrorizmi dəstəkləməkdə günahlandırmış və onu “şər oxu” adlandırmışdı. ABŞ 2005-ci ildə Liviya prezidentinin öldürülməsində günahlandırılan Suriya hakimiyyətilə diplomatik

əlaqələri kəsdi, 2009-cu ildə Obama dövründə əlaqələr yenidən bərpa edilsə də, ABŞ-ın Suriyaya qarşı olan münasibəti dəyişməz qaldı. Və ABŞ Suriyadakı Əsəd rejiminin getməsi, “demokratik rejimin” qurulması tərəfdarıdır. (47)

Terrorizmə qarşı mübarizə isə artıq ABŞ-ın birmənalı şəkildə Yaxın Şərqdə həyata keçirdiyi missiyasına çevrilib. 2015-ci ildən İŞİD-ə qarşı mübarizə adı altında ABŞ Suriyada mövqelərini gücləndirdi. ABŞ Yaxın Şərqdə olan maraqlarını Soyuq Müharibənin başa çatmasından sonra, xüsusilə, 11 sentyabr hadisələrindən sonra terrorizmə qarşı mübarizə, “demokratik rejimlərin yaradılması” adı altında həyata keçirməyə başlamışdır. “Ərəb Baharı” “demokratik rejimlərin” yaradılması istiqamətində ABŞ-ın Yaxın Şərqdə reallaşdırdığı növbəti ssenaridir. Lakin Tunis, Misir, Liviyada, Yəməndə buna nail olunsa da, Suriyada bu məsələ bir qədər qəlizləşdi. Artıq vəziyyət o yerə çatıb ki, böyük dövlətlər maraqlarını açıqca ifadə etməkdən çəkinmirlər. Sırr deyil ki, hər bir dövlətin Suriya üçün hazırladığı özünə xas olan planı var. Heç bir tərəfin də digərinə güzəştə getməməsi isə bu gün Suriyadakı mənzərəni formalaşdırıb.

2015-ci il dekabr ayında Təhlükəsizlik Şurası Suriyadakı münaqişənin dinc yolla tənzimlənməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. Qətnamə altı ay ərzində Suriyanın yeni konstitusiyasının hazırlanmasını və keçid hökumətinin yaradılmasını, 18 ay ərzində yeni konstitusiyaya uyğun olaraq azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsini nəzərdə tuturdu. (35) Qətnamənin qəbul edilməsindən 3 ilə yaxın zaman keçməsinə baxmayaraq bugün tərəflər bir masa ətrafında əyləşə bilmirlər. Artıq Suriya müharibəsi siyasi həll mərhələsində olsa da, gözlə görünən bilən bir nəticə əldə olunmamışdır. Böhranı tənzimləmək üçün göstərilən səylər hələ ki bəslənən ümidləri doğrultmur. Suriya hökumətinin və müxtəlif müxalif qüvvələrin iştirakı ilə maraqlı dövlətlərin Cenevrə, Astana və Soçidə təşkil etdiyi danışıqlar səmərəsiz qalır. Yeganə nəticə ondan ibarətdir ki, ölkədə gərginliyin səviyyəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı düşmüşdür. Rusiya, Türkiyə və İranın birgə təşəbbüsü ilə əldə olunmuş atəşkəsə əsasən riayət edilir. Bütün bunlara baxmayaraq, Suriya münaqişəsinin sonu görünmür. Başlıca səbəb odur ki, əsas xarici aktorlar danışıqlar zamanı nəticə əldə etməkdən çox

planlaşdırdıqları məqsədləri reallaşdırmağa çalışırlar. Rusiya və İranın məqsədləri böyük ölçüdə üst-üstə düşür. Moskva və Tehran Suriya Prezidenti Bəşşar Əsədin yeni seçkilər keçirilənədək hakimiyyətdə qalmasını təmin etmişdir. Artıq digər aktorlar, o cümlədən ABŞ Əsədin keçid mərhələsində hakimiyyətdə qalmasına etiraz etmir. Üstəlik, Rusiya Türkiyə və İranın dəstəyi ilə münaqişənin tənzimlənməsi prosesini nəzarətə almışdır, hərçənd hər üç dövlət problemin BMT-nin himayəsi ilə həllinə tərəfdardır. Türkiyənin Suriyada elə bir ciddi marağı yoxdur. Ankara Suriyanın ərazi bütövlüyünə sadıq qalmaqla bərabər, qonşu ölkədən qaynaqlanan terror təhlükəsinin qarşısını almaqda israrlıdır. Baş verən hadisələrin gedişi göstərir ki, Suriya münaqişəsində iştirak edən xarici aktorların heç də hamısı böhranın tənzimlənməsinə elə bir maraq göstərmir, hər şeydən əvvəl öz maraqlarını reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərir. Söhbət ilk növbədə ABŞ və onun avropalı müttəfiqlərindən - Böyük Britaniya və Fransadan gedir. (32)

“Ərəb Baharının” davamı olaraq Suriyada artıq 7 ilə yaxındır ki davam edən münaqişədə Azərbaycanın mövqeyi birmənalıdır. Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədیارov Suriya problemi ilə bağlı qeyd edir: “ilk növbədə humanitar böhranın aradan qaldırılması üçün Suriyada atəşkəsə əməl olunmalı, bütün Suriya xalqının iradəsinə əsaslanan siyasi həlli yolu tapılmalıdır. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində humanitar fəlakətdən əziyyət çəkmiş ölkə kimi Azərbaycanın Suriyadakı humanitar problemi yaxından anlayır. Həmçinin qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün beynəlxalq təsisatlar vasitəsilə yardımlar etməyə çalışır” (23) Bugün Yaxın Şərqdə cərəyan edən problemlərin kökündə terrorizmlə mübarizə fonunda islamofobiya ciddi faktor rolunu oynayır. Azərbaycanın bu kontekstdə münasibəti birmənalıdır. Prezident İlham Əliyev İƏT-in XIII sammitində çıxışında söylədiyi “Bu gün dünyada islamofobiya ciddi təhlükələrdən biridir. Biz bu tendensiyanı qətiyyətlə pisləyirik. Əslində, İslam sülh, mərhəmət, dözümlülük, ədalət dinidir. İslamı terrorla eyniləşdirmək isə səhv və qərəzli yanaşmadır. Terrorun ən çox əziyyət çəkənlər elə müsəlman ölkələridir” - fikri ilə əsl həqiqətin nə olduğunu dəqiqliklə anladı və

rəsmi Bakının mövqeyini bir daha ifadə etdi (19).

Müasir geosiyasi proseslərə nəzər salsaq görürük ki, münaqişə və böhranlar ən çox müsəlman ölkələrini əhatə edir. Bunun bir səbəbi xarici dairələrin öz maraqlarını müsəlman cəmiyyətlərində həyata keçirmələridirsə, digər səbəbi İslam dininə mənsub olan xalqlar arasındakı sürətli parçalanmanın mövcud olmasıdır. Qeyd edilməlidir ki, məzhəb ayrı-seçkiliyi bu gün İslamın ən ağır problemi olaraq qalır. Ən təsirlisi isə odur ki, bu problem daim xarici dairələr tərəfindən körüklənir, nəticədə isə qanlı qarşıdurmalar baş verir, terrorçuluq baş alıb gedir. Müasir dövrdə İslam aləminin, müsəlman dövlətlərinin siyasi birliyə, mənəvi həmrəyliyə, əqidə və məram tərəfdaşlığına böyük ehtiyacı var. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam həmrəyliyi ili” elan edilməsi humanist və sülhsevər bir təşəbbüs olmaqla ölkəmizin İslam birliyinə olan həssas münasibətinin göstəricisidir. (19)

Azərbaycan daim beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparan dövlətlər sırasında olmuşdur. BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçiləndə və iclaslarına sədrlik edəndə də məhz beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin zəruriliyi mövzusunı ortaya qoyurdu. Azərbaycan bunula bir daha bəyan etdi ki, terrorizmə qarşı mübarizənin fəal üzvüdür və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında önəmli rola sahibdir.

2017-ci il dekabr ayında Moskvada keçirilən MDB-yə üzv ölkələrin təhlükəsizlik xidməti orqanları rəhbərlərinin toplantısında terrorizmə qarşı mübarizə əsas müzakirə obyektinə olmuşdur. İŞİD-in ekspansiyası, Əfqanıstanda cəmləşməsi, MDB ölkələrinin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhdid olduğu qeyd olunmuşdur. (9) Bu məsələ Qafqaza cərəyan edən erməni terrorizmini yenidən gündəmə gətirir. Məsələ burasındadır ki, İŞİD-ə qarşı mübarizədə Moskvanın mövqeyi qətidir. Ancaq 20 ildən çoxdur ki, Cənubi Qafqaz erməni terrorizminə şahidlik edir. Moskva beynəlxalq terrorla mübarizədə öz sərhədləri yaxınlığında illərdir tüğyan edən erməni terroru ilə əlaqəli heç nə demir. Bu isə bütövlükdə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin yarımçıq olması anlamına gəlir. Belə

çıxır ki, təşkilata daxil olan ölkələrin hər biri erməni terroruna qarşı mübarizə ilə bağlı mövqeyini dəqiqləşdirməlidir. Əgər erməni terroru ilə mübarizə qəbul edilməyəcəksə, onda İŞİD-lə savaşı da formal xarakter daşıyacaq.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində müəyyən edilən vəzifələr yerinə yetirilmişdir. Əldə edilən nəticələr aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilə bilər.

Ümumilli lider H.Əliyev tərəfindən müəyyən olunan xarici siyasət kursu müasir mərhələdə dəyişən geosiyasi reallıqlara rəğmən öz effektivliyini, reallığa əsaslandığını və strateji baxımdan doğruluğunu sübut etdi. Ümumilli liderin siyasi kursunu davam etdirən cənab prezident İ.Əliyev yeni geosiyasi reallıqlarda sınaqdan keçmiş və əsas ulu öndər tərəfindən qoyulmuş siyasəti yüksək peşəkarlıqla davam və inkişaf etdirmiş və onun müstəqilliyini, suverenliyini möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycanın yaxın xarici regionunda baş verən bir sıra həssas münaqişələrə münasibətdə tutduğu mövqe onun balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunu daha da möhkəmləndirdi. GUAM regionunda mövcud olan münaqişələrə münasibətdə Azərbaycan birmənalı olaraq ərazi bütövlüyü prinsipinə əsaslanmış, eyni zamanda böyük dövlətlərlə olan balansını qorumuşdur. Belə ki, Gürcüstan daxilində baş vermiş münaqişələrə sonradan Rusiyanın qoşulması ilə beynəlmilləşməsinə rəğmən Azərbaycan öz prinsipial mövqeyini dəyişməmişdir. Eyni yanaşma Ukrayna və Moldova daxilində yaşanmış münaqişələrə münasibətdə də ortaya qoyulmuşdur. Hətta Kırımın Rusiya tərəfindən ilhaqına da Azərbaycan birmənalı yanaşmış və Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir.

NATO və Avropa İttifaqının Şərqi doğru genişlənməsi Rusiya ilə münasibətlərdə gərginlik yaratmışdır. Bu gərginlik keçmiş sovet respublikaları ilə Rusiyanın münasibətinin korlanmasına səbəb olmuşdur. Lakin Azərbaycan müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Qərblə konstruktiv əlaqələr yaratmış, həm də , Rusiya ilə münasibətini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Yaxın Şərqdə baş verən ən mühüm geosiyasi dəyişiklik Ərəb Baharı olmuşdur. Misir, Tunis, Liviya kimi ölkələrdə mövcud rejimlərin dəyişməsi bütün regionda siyasi sabitliyi pozulması Azərbaycanın milli maraqlarını da təhdid edirdi. Buna

baxmayaraq Azərbaycan dəyişən gerçəkliklərə adekvat reaksiya verərək, bu dövlətlərlə dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamış və inkişaf etdirmişdir.

Ərəb Baharı dalğasında Suriyada başlayan daxili münaqişə sonradan Suriyanın böyük dövlətlər arasında rəqibət və qarşıdurma məkanına çevrilməsinə gətirib çıxardı. Bundan əlavə terror təşkilatları da bu ərazidə yaranmış boşluqdan istifadə edərək böyük regional təhdidə çevrilmişlər. Azərbaycan beynəlxalq hüququn prinsiplərindən çıxış edərək, burada yaranmış qaçqınlar probleməndə mövqeyi ortaya qoymuş, eyni zamanda terrorizmə qarşı göstərdiyi mübarizə ilə müstəqil xarici siyasət kursunu reallaşdırmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə silahı — xaos və ekstremizm
<http://newtimes.az/az/relations/3737//>
2. ABŞ Suriya kürdlərini silahlandırır, Türkiyə buna etiraz edir. “Azərbaycan qəzeti”. Bakı. 24 oktyabr 2014
3. Aslanlı.A, Cənubi Osetiyada “Rus ruleti” // <http://www.qafsam.org/page/79/az>
4. Avropa İttifaqı ilə NATO arasında sənəd imzalanıb//
<http://newtimes.az/az/europe/4659/>
5. Avropa Parlamenti antiazərbaycançı şəbəkənin ən məkrli mərkəzinə çevrilib.
“Azərbaycan” qəz., Bakı, 2015, 12 sentyabr
6. Azərbaycan Respublikasının Xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016),
Bakı: 2017, 899 s.
7. Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər//.
<http://xalqqazeti.com/az/news/official/63965>
8. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı haqqında arayış//
<http://www.mfa.gov.az/content/560>
9. Beynəlxalq terrorla mübarizə: İŞİD və erməni terroru .“Azərbaycan qəzeti”.Bakı,. 25 Dekabr 2017
10. Bir daha "ərəb baharı" haqqında //<http://newtimes.az/az/relations/1188>
11. Əliyeva A. NATO-da hərbi-siyasi islahatlar və Azərbaycan Respublikası.
Bakı: Yeni Poliqrafist, 2012, 279 s.
12. Ərəb Baharı və Xarici Amillər – 1// <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/ereb-bahari-ve-xarici-amiller-1-m10298>

13. Fərat qalxanı” və “Zeytun budağı” Türkiyənin gücünün göstəricisidir” - Baxçalı//<http://eurasiadiary.com/az/news/world/259969-ferat-qalxani-ve-zeytun-budagi-turkiyenin-gucunun-gostericisidir>
14. Həmidov S. Avropa ittifaqında siyasi inteqrasiya prosesləri və Azərbaycan. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2009, s.271
15. Həmidov S. Yaxın Şərqdə siyasi çevrilişlər və İran// Strateji Təhlili, 2011, N3, s. 45-61
16. Həsənov Ə. Azərbaycanın Geosiyasəti. Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 1056 s.
17. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının Milli İnqşaf və Təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: Zərdabi LTD, 2016, 700 s.
18. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: “Azərbaycan”, 2005, 631 s.
19. Hüseyinli İ. İslam platformasında Azərbaycan nümunəsi // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=94807>
20. Xəlilov Q. Öz müqəddəratını təyinetmə və insan hüquqları // Strateji Təhlil. 2017, № 1-2 (19-20) s.407-419
21. Məmmədov. A. Müasir mərhələdə daxili etnik münaqişələrin regional dinamikasının müqayisəli təhlili// Strateji Təhlil. 2015, № 2(13), s. 105-113
22. Məmmədov N. Xarici siyasət: Reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013, 262 s.
23. Misirin Yaxın Şərq İnformasiya Agentliyi Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müsahibəsini yayıb // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=108791>
24. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Bakı universiteti, 2011, 776 s.
25. NATO yaxın illərdə genişlənməyəcək//<http://newtimes.az/az/europe/4402/>
26. Nəsirov E. NATO-nun transformasiya siyasəti və Rusiya faktoru (1992-1997-ci illər)// Strateji Təhlil. 2016, № 1-2(15-16), s. 101-114

27. Prezident İlham Əliyev Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində “Ukraynadan əlavə - Avropada həll olunmamış münaqişələr” mövzusunda panel müzakirəsində iştirak edib. “Xalq qəzeti”. Bakı, 10 fevral 2015.
28. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası// <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2018.pdf>
29. Rosenberg. S. Putinin Suriya müharibəsi xaricdə onun prestijini necə artırdı?// <http://www.bbc.com/azeri/region-42336852>
30. Rusiya Suriya münaqişəsinə qoşulur. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2015, 12 sentyabr
31. Suriya: Münaqişənin tarixçəsi // http://www.bbc.com/azeri/analysis/2016/02/160206_syria_conflict_backgrou
[nd](http://www.bbc.com/azeri/analysis/2016/02/160206_syria_conflict_backgrou)
32. Suriya artıq bölünmüş vəziyyətdədir. “Azərbaycan qəzeti” Bakı, 14 Mart 2018
33. Suriya məsələsi: Geosiyasi durum Rusiya-Türkiyə-İran əməkdaşlığını labüdləşdirir. “Xalq Qəzeti”., 2016. 23 avqust.
34. Suriya terrorçulardan təmizlənilir// <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=142670>
35. Suriya üçün real şans? // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=86447>
36. Şərqdən Qərbə böyük köç .07 Yanvar 2016// <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=87583>
37. "Şərq tərəfdaşlığı" proqramı: Brüssel zirvəsində Azərbaycan imzası// <http://newtimes.az/az/views/5433/>
38. Turan. A. Cənubi Qafqazda “dondurulmuş” münaqişələr// <http://xalqqazeti.com/az/news/social/41526>
39. Türkiyə, Rusiya və İrandan Suriyanın ərazi bütövlüyünə birmənalı dəstək // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=143662>
40. Vəliyeva T. Avropa İttifaqı və Azərbaycan əməkdaşlığının inkişaf dinamikası//Strateji Təhlil, 2014, № 2 (9), s. 131-142

41. Yaxın Şərqdə geosiyasi vəziyyət: toqquşan maraqlar və təhdidlər//<http://newtimes.az/az/processestrends/3284>
42. Yeni geosiyasi konfigurasiya: Ərdoğanın Tehran səfəri strateji kontekstdə. “Azərbaycan qəzeti”., Bakı. 2017

Türk dilində:

43. Arap Baharı Sonrası Arap Ülkelerinin Bugünkü Durumu//
<https://www.stratejikortak.com/2015/12/arap-bahar-sonrasndaki-arap-ulkelerinin.html>
44. Arap Baharı ülkeleri bugün ne durumda?//
<http://www.dunyabulteni.net/dunya/349201/arap-bahari-ulkeleri-bugun-ne-durumda>
45. Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme//
https://www.academia.edu/5583942/Arap_Bahar%C4%B1_ve_Libya_Tarihsel_S%C3%BCre%C3%A7_ve_Demokratikle%C5%9Fme_Kavram%C4%B1_%C3%87er%C3%A7evesinde_Bir_De%C4%9Ferlendirme
46. Bütün boyutlarıyla Suriye krizi ve Türkiye
<http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-227-2014090440butun-boyutlariyla-suriye-krizi-ve-turkiye.pdf>
47. Enes M. ABD Suriye’de Neyin Peşinde?.
<https://www.stratejikortak.com/2016/06/abd-suriyede-neyin-pesinde.html>
48. Erdem E, Şenol D, İŞİD: Küresel Bir Terör Örgütü//Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, № 26(2), s. 277-292
49. İrfan E, Okan Ç. Arap Baharını tetikleyen içsel ve dışsal faktörler//
https://www.academia.edu/30945368/Arap_Bahar%C4%B1.pdf

50. Libya: ABD ve AB, NATO Müdahalesini Haklı Çıkarmak İçin İç Savaş Teşvik mi Ediyor?// <http://www.derindusunce.org/2011/03/18/libya-abd-ve-ab-nato-mudahalesini-hakli-cikarmak-icin-ic-savasi-tesvik-mi-ediyor/>
51. Özbay.F, Tarihsel Süreç İçerisinde Güney Osetya Sorunu // <http://www.bilgesam.org/incele/999/-tarihsel-surec-icerisinde-guney-osetya-sorunu/#.Wt15zYjwBIU>
- 52.Savaşla geçen 6 yılın ardından Suriye//<http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39281019>
- 53.Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun Yeni Konsept Arayışı ve Kosava Müdahalesi// <http://www.tuicakademi.org/soguk-savas-sonrasi-natonun-yeni-konsept-arayisi-ve-kosava-mudahalesi/>
- 54.Soğuk Savaş Sonrası Rusya-NATO İlişkileri <http://www.tarihakli.com/soguk-savas-sonrasi-rusya-nato-iliskileri/>
- 55.Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?// [https://www.academia.edu/34549545/Suriyede %C4%B0%C3%A7 Sava%C5%9F%C4%B1n Nedenleri Otokratik Y%C3%B6netim mi B%C3%B6lgesel ve K%C3%BCresel G%C3%BC%C3%A7ler mi](https://www.academia.edu/34549545/Suriyede_%C4%B0%C3%A7_Sava%C5%9F%C4%B1n_Nedenleri_Otokratik_Y%C3%B6netim_mi_B%C3%B6lgesel_ve_K%C3%BCresel_G%C3%BC%C3%A7ler_mi)
- 56.Suriye İran için Neden Bu Kadar Önemli?//<https://www.stratejikortak.com/2016/06/suriyenin-iran-icin-onemi.html>
- 57.Şanlı C. 11 eylül sonrası ABD dış politikası // https://www.academia.edu/11123835/11_Eyl%C3%BCl_Sonras%C4%B1_AB_Dn%C4%B1n_D%C4%B1n_%C5%9F_Politikas%C4%B1
- 58.Terörün Geldiği Yeni Boyut: İŞİD Örneği// Bilge Strateji Araştırmalar Merkezi , Məruzə № 67, 2015, s. 70
- 59.Ustaömer Seher. Kırım Krizi Ve Uluslararası Boyutu // <http://akademikperspektif.com/2015/02/08/kirim-krizi-ve-uluslararasi-boyutu/>

60.Yılmaz. R. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Rus-Gürcü İlişkileri
[//http://www.bilgesam.org/incele/171/-bagimsizlik-sonrasi-donemde-rus-gurcu-iliskileri/#.WtwUe4jwbIU](http://www.bilgesam.org/incele/171/-bagimsizlik-sonrasi-donemde-rus-gurcu-iliskileri/#.WtwUe4jwbIU)

Rus dilində:

61.Ивановна Н. Приднестровский конфликт и проблема непризнанных государств на постсоветском пространстве в конце XX - начале XXI вв//
<http://www.dissercat.com/content/pridnestrovskii-konflikt-i-problema-nepriznannykh-gosudarstv-na-postsovetskom-prostranstve-v>

62.Коротаев А, Зинькина Ю, Ходунов С. Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 года. Москва: Издательство ЛКИ, 2012, 464 с.

63.Приднестровский конфликт: как все начиналось //
<http://expert.ru/2014/03/2/kak-nachalsya-pridnestrovskij-konflikt/>

İngilis dilində:

64. Allison R, Russia resurgent? Moscow's campaign to 'coerce Georgia to peace//https://www.researchgate.net/publication/227715336_Russia_resurgent_Moscow%27s_campaign_to_%27coerce_Georgia_to_peace%27

65.Country Profile//
http://databank.worldbank.org/data/views/reports/reportwidget.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=SYR

66. Doğukan M. NATO Enlargement: A Key Risk for Russian National Security Strategy//https://www.academia.edu/20852734/NATO_Enlargement_A_Key_Risk_for_Russian_National_Security_Strategy
67. Egypt's Brotherhood warns US over aid cut-off//
<https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/02/2012216192619753593.html>
68. Egyptians break into Israel Embassy in Cairo /
<http://www.washingtontimes.com/news/2011/sep/9/egyptians-break-israel-embassy-cairo/>
69. European energy diversification after Crimea
<http://foreignpolicynews.org/2014/03/07/european-energy-diversification-crimea/>
70. Göksel N, Şiriyev Z. The geopolitical science of the Caucasus, İstanbul: Pasifik Ofset Ltd, 2013, s 386
71. Kissinger H. Mission to Moscow; Clinton must lay the groundwork for a new relationship with Russia”, Washington Post, May 15, 2000.
<https://www.highbeam.com/doc/1P2-526722.html>
72. Kosovo's declaration of independence in February 2008 marked a change in Russia's approach towards Abkhazia and South Ossetia in the months preceding the war in Georgia in August 2008. Five years later, a short journey through this change in Moscow's official rhetoric//
<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Russia/Moscow-s-approach-towards-de-facto-states-after-Kosovo-s-recognition-140382>
73. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault
<http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/Ukraine%20Article%20in%20Foreign%20Affairs.pdf>
74. Moldova and the Transnistrian Conflict//
<http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2004/1-2004Chapter4.pdf>

75. North Atlantic Cooperation Council (NACC) // https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_69344.htm
76. Russia supplying arms to Syria under old contracts-Lavrov // <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/2/8/57187/World/Region/Russia-supplying-arms-to-Syria-under-old-contracts.aspx>
77. Selivanova I. Chapter 4: Trans-Dniestria by. // https://www.rand.org/pubs/conf_proceedings/CF129/CF-129-chapter4.html
78. Syria's Alliance with Iran // <https://www.usip.org/publications/2007/05/syrias-alliance-iran>
79. Syrian President Bashar al-Assad: Facing down rebellion // <http://www.bbc.com/news/10338256>
80. The Crimea Crisis-An International Law Perspective // http://www.mpil.de/files/pdf4/Marxsen_2014_-_The_crimea_crisis_-_an_international_law_perspective.pdf
81. The World Bank In Syrian Arab Republic // <http://www.worldbank.org/en/country/syria/overview>
82. Ukraine crisis: an essential guide to everything that's happened so far // <https://www.theguardian.com/world/2014/apr/11/ukraine-russia-crimea-sanctions-us-eu-guide-explainer>
83. UN security council resolution 1973 (2011) on Libya – full text // <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/17/un-security-council-resolution>
84. Vladimir S. Kremlin redefining policy in “post-soviet space” <https://jamestown.org/program/kremlin-redefining-policy-in-post-soviet-space/>